Venceslas Kruta

Celții

24

Microsintege

CORINT

Redactori:
Amalia Segărceanu, Radu Badale

Tehnoredactare computerizată:
Eugen Fomino

Cartografie:
Petruţa Şerban

Coperta:
Walter Riess

Venceslas Kruta
LES CELTES
© Presses Universitaires de France, 1976
8e édition mise à jour: juin 2000

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-198-8

VENCESLAS KRUTA

CELŢII

Traducere:
Maria Micaela Neculai

Prefaţă:
Zoe Petre

CORINT
Bucureşti, 2001

PREFAŢĂ

Cartea pe care cititorii români o au azi înaintea ochilor este o excelentă introducere în istoria şi civilizaţia celţilor, datorată eminentului specialist Venceslas Kruta. De origine cehă — ceea ce îi deschide accesul nelimitat de vreo barieră lingvistică la cercetările şi publicaţiile din ţara sa de origine, ca şi din întreaga Europă Centrală, una dintre cele mai bogate şi mai interesante arii de dezvoltare ale civilizaţiei celţilor — Venceslas Kruta este director de studii (profesor) în cadrul secţiei a IV-a de ştiinţe istorice şi filologice a Şcolii Practice de Înalte Studii de la Paris, unul dintre cele mai renumite centre de cercetare şi formare doctorală în domeniul arheologiei şi istoriei lumii antice.

Autor al unor mari sinteze şi monografii consacrate celţilor, istoriei, artei şi civilizaţiei lor materiale, precum şi locului pe care aceştia îl ocupă în dezvoltarea Europei în Antichitate, profesorul Kruta a izbutit, într-un număr mic de pagini impus de formatul colecţiei *Que sais-je*, renumită pentru divulgarea unei informaţii totdeauna esenţiale şi accesibile unui public extrem de larg şi de variat, să ofere cititorilor o sinteză de o remarcabilă densitate.

Volumul „Celţii" este un model de claritate, de severă şi prudentă selectare a faptelor menite să exprime în cuvinte puţine mari idei istorice. Chiar în rândurile cu care începe cartea, autorul îşi propune „să recapituleze pe scurt — şi pe cât posibil complet — cunoştinţele noastre actuale despre celţi, de la apariţia lor pe scena istoriei, în secolul al V-lea î.Hr. şi până în secolul I î.Hr., când ei îşi pierd

autonomia, ca urmare a dominaţiei romane şi a înaintării altor popoare barbare: germanii şi dacii." Cartea rezultată din acest dificil program răspunde pe de-a-ntregul acestor exigenţe liminare.

Introducerea trece în revistă problemele cele mai generale, referitoare la etnonimul (celţi, galaţi, gali) şi la raportul civilizaţiei celtice cu civilizaţia Latene (astfel numită după staţiunea La Tène de pe malul lacului Neuchatel, din Elveţia, unde s-au descoperit, începând de la jumătatea secolului al XIX-lea, depozite votive uriaşe de obiecte atribuite celţilor). Luând în discuţie această problemă, autorul face o observaţie de o importanţă capitală pentru metoda sa de cercetare. El scrie, într-adevăr, la pagina a 6-a introducerii, următoarele: „Această echivalenţă (între civilizaţia materială a celei de-a doua Epoci a fierului şi neamurile celtice, n.n.) s-a instalat treptat în aşa măsură, încât s-a omis de multe ori faptul că apartenenţa etnică este determinată în primul rând de limbă, şi nu de o civilizaţie arheologică a cărei apariţie trebuie să fie considerată ca un fenomen strict cultural şi care a putut fi adoptată de bună voie sau forţat de populaţii care nu erau de origine celtică. Astfel se explică necesitatea unei stricte delimitări între cei doi termeni: celtic, care indică o apartenenţă etnică, şi latenian, care indică o apartenenţă culturală, deci implicit cronologică."

Acest principiu cât se poate de corect şi care pare a se impune prin evidenţă este, în fapt, atât de frecvent încălcat de interpreţii descoperirilor arheologice, totdeauna dispuşi să descifreze în cheie etnică faptele de civilizaţie pe care le scot la iveală cercetările de teren, încât enunţarea lui încă din paginile liminare ale lucrării, ca şi respectarea lui neabătută în cuprinsul acesteia, se impun ca mărturie a unei severităţi metodologice eminente.

Severitate şi prudenţă: acestea mi se par a fi, alături de expunerea clară, argumentată şi sintetică, virtuţile cardinale ale cărţii de faţă. După un tabel cronologic extrem de util şi de cuprinzător, prima parte a lucrării examinează izvoarele istoriei celţilor, începând cu sursele istorice greceşti şi latineşti, atent şi echilibrat interpretate, continuând cu literatura celtică insulară, în primul rând reprezentată de tradiţia irlandeză. Fascinantă prin bogăţia şi originalitatea ei, această literatură epică poate fi extrem de utilă, dacă este folosită cu multiple precauţii, ne avertizează profesorul: produs al civilizaţiei celtice insulare, informaţiile ei nu pot fi extrapolate automat asupra întregii arii celtice şi, pe de altă parte, distanţa în timp între compunerea primelor versiuni orale, cândva înainte de secolul al VI-lea al erei creştine, şi consemnarea în scris a versiunii parvenite astfel până la cititorul modern, în cele mai multe cazuri abia în secolele al XI-lea şi al XII-lea, impun o prudenţă maximă a ipotezelor şi reconstituirilor referitoare la structura socială şi mentală a celţilor istorici.

O secţiune importantă este consacrată surselor lingvistice — limbile celtice insulare, ca bretona sau galeza, dar şi inscripţiile celtice din Antichitate, toponimia şi antroponimia sunt convocate într-un demers atent la nuanţe şi evitând cu grijă capcanele extrapolării abuzive. Această secţiune este urmată de o alta, consacrată cadrului geografic — păduri şi platouri muntoase, începând cu Pădurea hercinică (pădurea de stejari), vast complex care se întindea de la malul drept al Rinului şi de la zona muntoasă de la nord de Main către malul stâng al Dunării mijlocii, pe latura nordică a Boemiei, până la Carpaţii Occidentali — care reprezintă nucleul central al spaţiului celtic. Aceste limite au fost depăşite cu mult în epocile de

expansiune celtică din secolele IV–II î.Hr., când galaţii ajung în Asia Mică şi galii ameninţă Roma.

Capitolul referitor la izvoarele arheologice trece în revistă principalele contribuţii pe care cercetarea arheologică le-a adus la cunoaşterea civilizaţiei celtice, precedate şi de astă dată de precauţii metodologice clar exprimate. Exemplificând cu descoperiri relativ recente domenii importante ale istoriei şi culturii celtice — apariţia şi dezvoltarea citadelelor — aşezările de tip *oppidum* — a aşezărilor rurale, sanctuarelor (acolo unde pot fi ele identificate, fiindcă cea mai mare parte a riturilor şi ritualurilor par să se fi săvârşit în locuri naturale — poiene, grote sau ape curgătoare şi lacuri — foarte greu de identificat, şi cele câteva edificii de cult cunoscute datează din ultima perioadă de autonomie şi, încă şi mai mult, din vremea dominaţiei romane, a cărei amprentă se vădeşte clar în aceste construcţii sincretice. Câteva pagini de o remarcabilă claritate îl familiarizează pe cititor cu complicatele probleme de cronologie relativă şi absolută pe care săpăturile arheologice le ridică.

Prima secţiune a cărţii se încheie cu două capitole consacrate, unul — artei, celălalt — numismaticii celtice. Ambele beneficiază de viziunea deopotrivă echilibrată şi personală a autorului, căruia îi datorăm publicaţii savante de primă mână în acest domeniu. Periodizarea şi analizarea artei celtice, de pildă, pe care profesorul Kruta a dezvoltat-o în lucrări speciale anterioare — începând cu faza arhaică de formare, de la finele scecolul al V-lea şi începutul secolului următor, continuând cu faza de echilibru clasic din secolul al IV-lea, care armonizează împrumuturi masive din arta greacă, tradiţii specifice, resurse grafice şi plastice din repertoriul caracteristic, şi încheindu-se cu o etapă de evoluţie explozivă, cu tendinţe divergente, cu

manierisme locale şi cu împrumuturi destul de anarhice — aduce în discuţie o dimensiune esenţială a contribuţiei celtice la constituirea artei europene, creştine, de la începuturile evului de mijloc.

Evenimentele istoriei celtice fac obiectul următoarei secţiuni a lucrării, de la originile indoeuropene ale acestor populaţii, trecând prin fazele de expansiune şi de conflict cu alte mari civilizaţii ale Europei antice, în primul rând greacă şi romană, şi sfârşind cu marea criză din secolul I î.Hr., când, înfrânţi de Roma lui Cezar, în vestul continentului, şi izbiţi de germanici şi de geţii lui Burebista, în centrul şi estul ariei lor de dezvoltare, celţii şi civilizaţia lor sunt dispersaţi, dăinuind doar în insulele britanice şi topindu-se treptat în masa supuşilor Imperiului roman pe continent.

Colonizarea greacă deschide era contactelor dintre celţi şi greci, provocând o primă cristalizare a ierarhiilor sociale şi o maturizare corespunzătoare a faptelor de civilizaţie, cu deosebire în extremitatea occidentală a ariei continentale de răspândire a civilizaţiei celtice, în sudul Franţei de azi, viitoarea Gallie Narbonensă. Reverberând până departe, influenţa greacă atinge însă şi situri continentale, cum ar fi cel descoperit la Heunenburg, de lângă Sigmaringen, în Bavaria, unde importurilor de vase greceşti li se alătură mărturia surprinzătoare a unui sistem fortificat într-atât de asemănător cu cel de la Gela, din Sicilia, încât specialiştii au presupus că se datorează unui arhitect grec. În mormintele tumulare impresionante din jurul acestei fortificaţii, s-au descoperit, de asemenea, resturi de broderie pe mătase provenind cu certitudine din îndepărtata Chină, ajunse pe cursul superior al Dunării, probabil prin intermediul sciţilor.

De altfel, mormintele tumulare atestă — prin bogăţia inventarelor lor, care cuprind, ca în necropola de la Hohen

Asperg, lângă Stuttgart, statui funerare şi care de luptă — existenţa unei aristocraţii războinice foarte bogate şi foarte deschise schimburilor la mare distanţă menite acumulării de obiecte de prestigiu.

Aceste tendinţe se precizează în perioada marii expansiuni din secolele IV şi III î.Hr., când celţii cuceresc nordul Italiei, aşa-numita Galie Cisalpină — ameninţând chiar Latiumul şi cucerind Roma în 390/385 — ajung în Campania şi Apulia şi se răspândesc ca mercenari în toată aria mediteraneană. Necropolele de o extraordinară bogăţie din vecinătatea Anconei, la Montefortino şi Filottrano, vădesc încă din secolul al V-lea opulenţa unei civilizaţii în plin avânt.

Cam în aceaşi perioadă, în partea răsăriteană a ariei celtice, o presiune asemănătoare îi face pe celţi să pătrundă în aria carpato–balcanică. În 270/269, celţii invadează Macedonia şi sanctuarul din Delfi, pentru ca, un an mai târziu, o parte a acestora să treacă Hellespontul şi să ameninţe Asia Mică. Înfrânţi pe rând de Antigonos Gonatas şi de regele Antioh I al Siriei, ei se stabilesc pe cursul mijlociu al fluviului Halys, în vreme ce alţii se întorc către nordul Peninsulei Balcanice, stabilindu-se undeva pe teritoriul Bulgariei de azi, unde întemeiază regatul de la Tylis.

Această expansiune a fost multă vreme înţeleasă ca o năvălire masivă. Pornind însă de la faptul că, arheologic, prezenţa celţilor în Grecia continentală şi micro-asiatică e foarte slab atestată, putem conchide, împreună cu autorul, că e vorba mai degrabă de o mişcare de tipul colonizării, pornită din zonele cu cea mai densă populaţie, care se întinde ca o plasă cu ochiuri imense, împletită de deplasarea unor grupuri relativ restrânse în căutare de pradă şi de noi pământuri. Această mişcare se încheie o dată cu

înfrângerile urmate de instalări pe care le-am amintit ceva mai sus, contemporane, de altfel, cu victoriile romane care pun capăt, la sfârşitul scecolul al III-lea î.Hr., expansiunii occidentale a celţilor din nordul Peninsulei Italice, rând pe rând cuceriţi şi asimilaţi de Roma. În secolul următor, cucerirea Hispaniei şi victoria asupra allobrogilor şi arvernilor transformă cursul Ronului într-o zonă de romanitate stabilă. În nordul ariei celtice, presiunea tot mai puternică a triburilor germanice ale cimbrilor, care vor sfârşi prin a ameninţa şi teritoriile stăpânite de romani, destabilizează populaţiile celtice, în vreme ce, spre jumătatea scecolul I î.Hr., expediţia lui Cezar în Galia şi, în aceeaşi vreme, războaiele purtate de marele rege Burebista împotriva celţilor boii din Câmpia Panonică marchează sfârşitul istoriei continentale a celţilor.

În ciuda vicisitudinilor acestei perioade, civilizaţia celtică, dominată în aceste veacuri de fenomenul multiplicării aşezărilor fortificate, de tip *oppidum*, cunoaşte o ultimă perioadă de înflorire, ale cărei tradiţii, refugiate o dată cu o parte deloc neînsemnată a purtătorilor lor în insulele britanice, vor continua să participe la elaborarea civilizaţiei europene mult după sfârşitul Antichităţii.

Într-o sinteză atât de severă, era firesc ca ariilor marginale în evoluţia lumii celtice — ca, de exemplu, teritoriul locuit în Antichitate de geţi şi de daci — să le fie consacrate doar câteva rânduri. Autorul le pomeneşte doar cu referire la deplasările de triburi din secolul al III-lea î.Hr., unde le era locul firesc.

Putem totuşi exprima regretul că, în bibliografia care încheie lucrarea, acestui spaţiu nu i se acordă atenţie. Nu este, de altfel, singurul sacrificiu pe care profesorul Kruta îl aduce conciziei obligatorii a textului, şi cititorii care ar vrea să afle mai multe despre religia celţilor, de pildă, trebuie să

se adreseze altor lucrări. Meritele incontestabile ale acestei alerte sinteze rămân însă atât de importante, iar modernitatea informaţiei, ca şi cea a interpretărilor, atât de interesante, încât spulberă orice frustrare minoră şi, totodată, deschid calea unei necesare aprofundări.

Zoe Petre

INTRODUCERE

Scopul acestui volum este de a recapitula pe scurt — şi pe cât posibil complet — cunoştinţele noastre actuale despre celţi, de la apariţia lor pe scena istoriei, în secolul al V-lea î.Hr., şi până în secolul I î.Hr., când ei îşi pierd autonomia, cel puţin în partea continentală, ca urmare a dominaţiei romane şi a presiunii altor popoare barbare: germanii şi dacii. În ambele cazuri, elementele originale ale civilizaţiei celtice se regăsesc uneori încorporate — şi astfel perpetuate — în civilizaţii mixte, cum ar fi cea galo–romană din Galia, celto–romană din Pannonia, celto–dacică de la nordul bazinului carpatic; alteori ei dispar complet, fără ca să putem afirma însă că această dispariţie corespunde eliminării totale a populaţiei celtice.

Cu toate acestea, limba, unul dintre elementele fundamentale ale civilizaţiei celtice, a dispărut relativ încet, dar definitiv, şi nu ne-a parvenit decât datorită insularilor britanici şi irlandezi de la marginea occidentală a vechii lumi celtice. De acolo s-a întors în secolul al V-lea î.Hr. pe continent, în Bretania, celtofonia fiind definitiv izolată între nişte graniţe care practic nu s-au schimbat până în epoca noastră. Cu tot interesul pe care îl prezintă civilizaţia celţilor insulari, vom vorbi despre ea relativ puţin în paginile ce urmează, deoarece prezintă numeroase particularităţi şi diferenţieri în comparaţie cu cea a celţilor continentali, dezvoltarea ei fiind mai recentă şi depăşind astfel cadrul cronologic al acestei lucrări.

I. Celţii, galaţii şi galii

Numele de celţi (κελτοι) este folosit pentru prima oară de autorii greci din secolul al V-lea î.Hr., pentru a desemna populaţiile barbare din Europa temperată, populaţii grupate până atunci sub numele generic de hiperboreeni. Este, după poporul mai mult sau mai puţin legendar al cimerienilor, primul identificat în aceste locuri, al cărui nume îl cunoaştem.

Două secole după această primă apariţie în sursele greceşti, celţii, care ameninţaseră, în anul 279 î.Hr,. sanctuarul lui Apollo de la Delfi, au fost numiţi galaţi (Γαλάτοι). Acest nume va fi folosit pe viitor pentru a-i desemna deopotrivă pe celţii orientali, în special pe cei stabiliţi în Asia Mică, pe valea mijlocie a râului Halys (actualul Kizilirmak), de la care se trage numele acestei regiuni, şi pe cei occidentali. De aceea, istoricul grec Polibiu nu face diferenţă între celţi şi galaţi atunci când se vorbeşte despre celţii cisalpini şi cei transalpini.

Corespondenţa latină a denumirii de galaţi este, cel mai probabil, aceea de gali (*Galli*), termen care apare un secol mai târziu. Ca şi cel precedent, aceasta dă numele unui teritoriu bine definit: Galia Cisalpină şi Galia Transalpină. Numele de celţi (în latină *Celtae*) continuă să fie folosit, în special pentru a-i desemna pe galii transalpini. Felul în care aceşti termeni sunt folosiţi de autorii antici demonstrează că ei trebuie consideraţi practic sinonimi, cel mai general fiind cel de celţi, deoarece nu prezintă, spre deosebire de celălalt termen, nici o conotaţie geografică şi coincide cu cel al grupului încă existent al limbilor indoeuropene, în cadrul căreia limba galică nu este decât un simplu membru.

Tendinţa actuală este deci de a folosi, de preferinţă, termenul de celţi, în special pentru perioada veche, cu excepţia unor cazuri bine determinate în care utilizarea unuia sau a altuia dintre termeni este clar justificată. Ar fi, de altfel, preferabil ca, spre deosebire de autorii antici, numele de gal să nu fie atribuit celţilor locuitori pe teritoriul Galiei înainte ca existenţa acestui concept geografic să fi fost atestată. Acest lucru ar permite evitarea confuziilor şi crearea unei idei pripite despre existenţa unei unităţi teritoriale bine conturate în raport cu celelalte regiuni ale lumii celtice. Stadiul actual al cunoştinţelor noastre justifică o oarecare incertitudine asupra momentului în care s-ar cuveni să folosim termenul de gali pentru desemnarea celţilor occidentali şi cel de galaţi pentru celţii orientali (începutul secolului al III-lea î.Hr.?).

II. Celţii şi civilizaţia lateniană

Menţionarea celţilor în lucrările autorilor antici din secolul al V-lea î.Hr. coincide, în domeniul arheologiei, cu primele manifestări ale unei noi civilizaţii a Epocii fierului în Europa temperată, care poate fi localizată destul de exact în teritoriile pe care sursele istorice le atribuie populaţiilor celtice. Savantul suedez Hans Hildebrand, care a împărţit, în 1872, Epoca fierului preromană în două perioade, a atribuit celei caracterizate prin această civilizaţie numele de perioada La Tène (sau lateniană, formă recentă dar preferabilă, deoarece permite evitarea confuziilor), folosit până în zilele noastre. Această denumire vine de la un loc eponim din comuna elveţiană Marin-Épagnier, situată la ieşirea râului Thielle din Lacul Neuchâtel, unde, începând cu anul 1853, au fost găsite,

sub apă, cantităţi importante de obiecte aparţinând acestei perioade (săbii şi alte arme ofensive şi defensive, fibule şi alte podoabe, unelte etc.).

Încercarea puţin mai târzie (1875) a francezului Gabriel de Mortillet, care a atribuit celei de-a doua perioade a Epocii fierului numele de perioadă galică sau marniană, nu a stârnit nici un ecou dincolo de mediile arheologice din regiunea Champagne, dar exprima mai bine decât denumirea dată de Hildebrand legătura existentă, încă din această perioadă, între cea mai importantă civilizaţie a celei de-a doua perioade a Epocii târzii a fierului în Europa şi popoarele celtice.

Cu toate acestea, această evidenţă a fost acceptată în aşa măsură, încât s-a omis de multe ori faptul că apartenenţa etnică este determinată în primul rând de limbă, şi nu de o civilizaţie arheologică a cărei apariţie trebuie să fie considerată ca un fenomen strict cultural, şi care a putut fi adoptată de bunăvoie sau forţat de populaţii care nu erau de origine celtică. Astfel se explică necesitatea unei stricte delimitări între cei doi termeni: *celtic*, care indică o apartenenţă etnică, şi *latenian*, care indică o apartenenţă culturală, deci, implicit, cronologică.

Celţii sunt, pur şi simplu, populaţii vorbitoare de limbă celtică şi au o civilizaţie ale cărei întindere geografică, omogenitate şi grad de dezvoltare variază în funcţie de condiţiile istorice. Civilizaţia lateniană pare a se dezvolta, pentru grupul central al vechilor populaţii celtofone, într-o perioadă pe care am putea-o califica drept perioadă clasică, ce corespunde tranziţiei de la protoistorie la istorie, sau, în termenii vocabularului moştenit de la antropologia culturală a secolului trecut, trecerea de la un stadiu evoluat al barbariei la civilizaţie. Această înflorire culturală lateniană a fost, probabil, precedată de o

civilizaţie celtică a primei perioade a Epocii fierului, care inaugura o perioadă în care informaţiile furnizate de texte completează puţin câte puţin mărturiile arheologice, al căror rol rămâne esenţial. Este vorba de protoistorie în sensul său cel mai strict şi tradiţional. Ea este urmată, în regiunile în care celţii îşi păstrează autonomia, de o civilizaţie celtică de epocă romană şi creştină.

Este folosită uneori sintagma *celţi istorici* pentru desemnarea populaţiilor care au dezvoltat şi au răspândit civilizaţia latenianã, pentru a le putea diferenţia mai bine de vechi grupuri celtofone, anterioare sau contemporane, care aparţineau altor arii culturale (celtiberii, grupuri celtice integrate în mediul Italiei de Nord, înainte de secolul al V-lea î.Hr.).

Cât despre termenul *protocelţi*, folosit uneori pentru a desemna populaţii presupus celtice, anterioare perioadei lateniene, el nu face altceva decât să ascundă lipsa noastră de informaţii despre procesul de etnogeneză celtică şi etapele sale. Acest cuvânt nu are, de fapt, nici o semnificaţie şi folosirea lui ca sinonim al celui de *hallstattieni* trebuie evitată atunci când vorbim despre populaţiile din prima perioadă a Epocii fierului: pentru că reprezintă, din nou, rezultatul confuziei dintre un fenomen cultural — civilizaţia hallstattiană — şi un fenomen etnic — populaţiile celtice (sau nu) care au dezvoltat sau au adoptat această civilizaţie.

CÂTEVA DATE CUNOSCUTE ŞI SEMNIFICATIVE DIN PROTOISTORIA CELTICĂ

392: asediul oraşului Veii de către generalul roman Marcus Furius Camillus[1], apariţia galilor la graniţele Etruriei.

385: înfrângerea romanilor pe râul Allia[2], cucerirea Romei (anul 390, potrivit cronologiei tradiţionale a lui Varro).

369–368: mercenari celţi în slujba lui Dionis din Siracuza[3] luptă în Grecia.

365–364: coborârea galilor în Valea Tibrului şi în Apulia, victoria lui Camillus asupra galilor.

350–349: coborârea galilor în Valea Tibrului, în Campania şi în Apulia.

335: Alexandru Macedon primeşte o ambasadă celtă în timpul campaniei sale pe Dunăre; în jurul aceleiaşi date se instalează o pace de treizeci de ani între Roma şi gali.

324: presupusă deplasare a unor ambasadori celţi la Babilon la curtea lui Alexandru Macedon.

310: înfrângerea autariaţilor iliri de către celţi.

---

[1] Camillus, Marcus Furius — dictator al Romei, conduce un îndelungat război (10 ani) cu etruscii, finalizat prin cucerirea cetăţii Veii. Organizează reconstrucţia Romei, fiind denumit de Titus Livius „al doilea întemeietor", după Romulus. (n.red.)

[2] Allia — Afluent al Tibrului (Fosso di Bettina, Italia). Bătălia a avut loc la 15 km de Roma. (n.red.)

[3] Dionis din Siracuza — tiran grec din Sicilia. În timpul domniei sale (405–367 î.Hr.) Siracuza devine primul oraş al lumii elene occidentale, cunoscând cel mai lung şi mai strălucitor regim tiranic al Antichităţii. (n.red.)

307: Agatocle din Siracuza[4] este însoţit în Africa de mercenari celţi.

298: expediţie celtică în Tracia; celţii sunt învinşi de către regele Macedoniei, Casandru[5].

295: galii sunt învinşi de romani la *Sentinum*.

285: înfrângerea romanilor la *Arretium* (Arezzo).

283: victorie definitivă a romanilor asupra senonilor; *Sena Gallica* (Senigallia) este întemeiată pe teritoriul lor.

280: celţii invadează Macedonia, pe care o ocupă după înfrângerea şi moartea lui Ptolemeu Keraunos[6].

279: un corp de armată celtică condus de Brennos coboară până la Delphi.

278: o parte din forţele celtice trec în Asia Mică: scordiscii se stabilesc între râul Sava şi Dunăre.

277: celţii sunt învinşi în apropierea Peninsulei Gallipoli de Antigonos Gonatas[7]; constituirea în Tracia a regatului Tylis.

277–276: revolta mercenarilor celţi în slujba lui Ptolemeu al II-lea Philadelphos[8] din Egipt.

---

[4] Agatocle — tiran (316–304 î.Hr.) şi rege (304–289 î.Hr.) al Siracuzei. Pune bazele unei largi coaliţii greceşti anticartagineze. (n.red.)

[5] Casandru — general macedonean, unul dintre diadohi. În 305 î.Hr. se proclamă rege al Macedoniei. A fondat oraşele Casandreia şi Tesalonic şi a reconstruit Teba, distrusă de Alexandru cel Mare în 335 î.Hr. (n.red.)

[6] Ptolemeu Keraunos (Fulgerul) — rege al Macedoniei elenistice (281–279 î.Hr.). (n.red.)

[7] Antigonos Gonatas — rege al Macedoniei elenistice (283–239 î.Hr.). A consolidat statul macedonean zguduit de războaie civile, restabilindu-i hegemonia în Grecia. (n.red.)

[8] Ptolemeu al II-lea Philadelphos — suveran al Egiptului (283–246 î.Hr.). Căsătorindu-se cu sora sa, Arsinoe, reintroduce în Egipt vechiul ritual matrimonial faraonic. În timpul lui, se încheie construcţia, Farului (una dintre cele 7 minuni ale lumii antice), a Museionului şi a Bibliotecii din Alexandria, care transformă metropola egipteană în principalul centru cultural–ştiinţific al lumii elenistice. (n.red.)

275: victoria lui Antioh I al Siriei[9] asupra galaţilor, cărora le atribuie un teritoriu, viitoarea Galatia[10].

274: mercenarii celţi luptă în armata lui Antigonos Gonatas învinsă de Pirus[11].

270: nouă victorie a lui Antioh asupra galaţilor.

268: este întemeiat *Ariminium* (Rimini), poartă romană către regiunea cisalpină.

265: revolta unor mercenari celţi la Megara.

241: înfrângerea galaţilor de către Attalos I al Pergamului[12] (urmată de alte victorii între anii 240–230).

241–237: la Cartagina izbucneşte o importantă revoltă a mercenarilor, în mare parte celţi.

238: tulburări interne printre boiii cisalpini după o cerere de ajutor adresată transalpinilor.

232: *Lex Flaminia* (împărţirea teritoriului senon); boiii apelează din nou la transalpini.

225: transalpinii şi cisalpinii sunt învinşi la Telamon.

224: campania romanilor împotriva boiilor şi lingonilor.

223: încercare a romanilor de a traversa fluviul Pad.

---

[9] Antioh I Soter — suveran al Regatului seleucid (281–261 î.Hr.). În 275 î.Hr., în aşa-numita „bătălie a elefanţilor", Antioh îi învinge pe celţii care pustiau Asia Mică, dobândind epitetul de „Soter" (salvatorul). (n.red.)

[10] Galatia — regiune istorică, apoi provincie romană, în centrul Asiei Mici. În urma înfrângerilor suferite din partea Regatului seleucid şi a Pergamului, galaţii se stabilesc într-un ţinut cuprins între fluviile Sangarios (azi, Sakarya) şi Halys (azi, Kizil Irmak), pe teritoriul Frigiei şi Cappadociei, regiune ce primeşte numele de Galatia. (n.red.)

[11] Pirus — rege al Epirului (306–302 şi 297–273 î.Hr.). În timpul guvernării sale, Epirul atinge apogeul puterii. (n.red.)

[12] Attalos I — suveran al Regatului Pergam (241–197 î.Hr.). În 261 î.Hr., Attalos refuză galaţilor plata tributului şi îi înfrânge definitiv la izvoarele râului Caicos. După victorie, ia titlul de rege şi cognomenul de Soter.

222: bătălia de la *Clastidium*, victoria romanilor asupra insubrilor; cucerirea Milanului; tratat de pace; întemeierea oraşelor *Placentia* (Piacenza) şi *Cremona*.

221: victoria lui Hannibal asupra celtiberilor.

220: este terminată *Via Flaminia* (Roma–Fano–Rimini).

220–219: Kauaros din Tylis este mediator între Bizanţ (care îi plătea un tribut important) şi Prusias din Bitinia[13] (aliat cu Rodosul).

218: celţi din Tracia, numiţi aisagi, trec în Asia Mică la invitaţia lui Attalos I al Pergamului. Hannibal trece Alpii şi pătrunde în regiunea cisalpină.

217: bătălia de la Trasimene, la care participă alături de armata lui Hannibal şi contingente de gali.

216: bătălia de la Cannae.

Aisagii răzvrătiţi se stabilesc pe malul asiatic al Hellespontului şi sunt învinşi de Prusias al Bitiniei.

213: dispare probabil regatul celtic al Tylisului din Tracia.

207: bătălia de la Metapont. Hasdrubal şi aliaţii săi gali sunt învinşi de romani.

205: ia sfârşit campania romanilor din Spania.

201: cenomanii cisalpini stârniţi de Hamilcar cuceresc *Placentia* şi *Cremona*.

200: înfrângerea cenomanilor în faţa Cremonei.

197: subjugarea cenomanilor.

196: subjugarea insubrilor.

194: înfrângerea boiilor şi a insubrilor după două bătălii lângă *Mediolanum* (Milano).

191: subjugarea boiilor, dintre care o parte ar fi trecut înapoi Alpii.

---

[13] Prusias — rege al Bitiniei elenistice (235-182 î.Hr.). La curtea sa, se refugiază, în 188 î.Hr., Hannibal. (n.red.)

189: întemeierea coloniei latine de la *Bononia* (Bolonia).

187: este terminată *Via Aemilia* (*Rimini–Piacenza*).

186: apar carnii în nordul regiunii Veneţia.

186–185: un corp de armată gal participă în Egipt la asediul cetăţii Abydos de către lagizi.

183: întemeierea coloniilor romane de la *Mutina* (Modena) şi *Parma* pe *Via Aemilia*.

Incursiune armată a romanilor împotriva carnilor.

181: întemeierea unei colonii romane la *Aquileea*.

179: ultima coborâre a transalpinilor în Italia.

178–177: cucerirea Istriei de către romani.

171: intrarea romanilor în Iliria.

166: încercare nereuşită a galaţilor de a se ridica împotriva dominaţiei Pergamului.

154: revolta lusitanilor şi a celtiberilor.

Prima expediţie romană împotriva salienilor.

135: romanii îi învinq pe scordisci la sud de Munţii *Haemus*.

133: căderea Numantiei.

125: a doua campanie a romanilor împotriva salienilor, întemeierea regiunii *Provincia* (provincia Narbonnaise).

124: căderea oraşului Entremont şi înfrângerea salienilor, întemeierea localităţii *Aquae Sextiae* (Aix-en-Provence).

121: înfrângerea arvernilor şi a allobrogilor conduşi de Bituit.

120: începutul probabil al migraţiei cimbrilor şi apărarea Europei Centrale de către boii, încununată de succes.

117: întemeierea localităţii *Narbo Martius* (Narbone).

113: cimbrii îi învinq pe romani lângă *Noreia*, în sud-estul Austriei.

109: teutonii şi helveţii trec Rinul.

107: tigurinii şi volcii tectosagi îi învinge pe romani la nord de Toulouse.

106: victoria romanilor asupra volcilor din zona Toulouse, importantă pradă constituită din *aurum tolosanum*.

105: cimbrii, teutonii, ambronii şi helveţii coboară în Valea Ronului şi îi înfrâng pe romani lângă Orange.

102: înfrângerea teutonilor lângă Aix-en-Provence.

101: înfrângerea cimbrilor lângă Vercellae, la nord de fluviul Pad.

89: *Lex Pompeia*: dreptul latin poate fi folosit şi de insubri şi cenomani.

85: data aproximativă a unei importante victorii romane împotriva scordiscilor.

78–76: este menţionată prezenţa scordiscilor în Macedonia în calitate de aliaţi ai lui Mitridate[14].

76–74: răzvrătirea volcilor este reprimată de romani.

70: data aproximativă a apariţiei lui Ariovist în estul Galiei, cu ocazia unui conflict între sequani şi edueni.

63: reorganizarea Galatiei la sfârşitul războiului împotriva lui Mitridate.

62–61: răscoala allobrogilor.

61: conspiraţia lui Orgetorix, primele pregătiri pentru migraţia helvetă.

60 sau 59: boii care asediaseră Noreia se alătură migraţiei helveţilor.

58: intrarea helveţilor şi a aliaţilor lor în Galia, intervenţia lui Cezar; înfrângerea helveţilor lângă Bibracte; înfrângerea lui Ariovist în câmpia alsaciană.

57: campania lui Cezar împotriva belgilor.

[14] Mitridate al VI-lea Eupator — suveran al Regatului Pontului (anii 112–63 î.Hr.), reprezintă ultima mare figură politică a lumii elenistice. (n.red.)

56: victorie navală asupra veneţilor, urmată de supunerea lor.

55: Cezar trece Rinul; traversarea Mării Mânecii şi prima expediţie în Britania.

53: a doua expediţie peste Rin.

52: revolta generală condusă de Vercingetorix; victoria galilor la Gergovia; asediul Alesiei; subjugarea arvernilor şi a eduenilor.

51: pacificarea definitivă a Galiei.

50: data aproximativă a victoriei dacilor conduşi de Burebista asupra boiilor din Panonia.

49: *Lex Iulia*, cetăţenia romană este acordată popoarelor indigene din regiunea cisalpină.

42: anexarea Galiei Cisalpine la Italia.

35: campania lui Octavian în Iliria, în urma căreia graniţa romană ajunge până la Dunăre.

27–25: pacificarea triburilor alpine.

25: Galatia devine provincie romană.

12: cucerirea Panoniei de către romani.

9: armata romană ocupă Noricum şi ajunge până la Dunărea mijlocie.

9–6: marcomanii germani conduşi de Marbod ocupă Boemia şi cvazii ocupă Moravia.

43 d.Hr.: expediţia lui Claudius în Britania; romanii ocupă partea sudică a insulei.

78–86 d.Hr.: campania lui Agricola în Britania, şi cucerirea unei părţi a insulei.

PARTEA ÎNTÂI

IZVOARELE

Capitolul I

IZVOARELE ISTORICE

I. Natura lor

Nu se cunoaşte încă nici un izvor istoric antic de origine celtică. Se poate totuşi presupune, dacă ne ghidăm după Evul Mediu timpuriu irlandez, că celţii continentali aveau o bogată literatură orală, compusă din povestiri istorice, liste de regi, relatări ale unor fapte eroice, modificate cel mai des de o tentă mitologică. Din toate acestea nu ne-a parvenit însă nimic în afară de câteva îndepărtate ecouri din literatura celţilor insulari.

Celţii continentali, aflaţi la trecerea de la protoistorie la istorie, cunoşteau însă scrisul şi ne-au lăsat un număr destul de mare de documente epigrafice (inscripţii, graffiti, monezi). Datorită caracterului lor laconic, ele nu pot fi utilizate, pentru moment, drept sursă istorică. În anumite cazuri excepţionale, corelarea lor cu informaţii aduse de surse indirecte le transformă în mărturii de prim ordin. Este în special cazul monedelor pe care recunoaştem nume de popoare şi chiar de personaje celebre. Exemplul

cel mai remarcabil este cu siguranţă moneda bătută în timpul războaielor galice cu numele lui Vercingetorix.

Caracterul perisabil al suportului este cu siguranţă cauza dispariţiei unui număr de documente greu de estimat, dintre care unele aveau poate o valoare istorică inestimabilă, ca de exemplu tăbliţele menţionate de Cezar, pe care erau recenzaţi în caractere greceşti participanţii la migraţia helvetă din 58 î.Hr. Ramele tăbliţelor şi stiletele găsite în *oppidum*-ul de la Stradonice, în Boemia, confirmă existenţa unor documente de acest gen.

Deci aproape tot ce ştim despre evenimentele care s-au succedat în timpul celor cinci secole de protoistorie celtică ne este furnizat de texte greceşti sau latine. Menţiunile sunt desigur mai numeroase atunci când evenimentele sunt legate de lumea mediteraneană. Suntem astfel destul de bine informaţi despre prezenţa celtică în Italia, începând cu marea invazie din secolul al IV-lea î.Hr., despre contactele directe ale celţilor orientali cu lumea elenistică, încă de la începutul secolului al III-lea î.Hr., precum şi de situaţia din Celtiberia şi din Galia în timpul cuceririi romane. Nu avem însă decât frânturi de informaţii, de mai mică importanţă, despre celelalte regiuni. Putem spune că, în afară de informaţiile despre Galia la jumătatea secolului I î.Hr., nu cunoaştem bine decât periferia meridională a lumii celtice.

Iată deci cauza unui dezechilibru pe care am încercat să-l corectăm cu ajutorul a două artificii care, aplicate în mod prea sistematic, ar putea fi, totuşi, în egală măsură, periculoase: extinderea la celelalte regiuni a informaţiilor pe care le deţinem despre celţii de la periferia meridională sau generalizarea în timp şi spaţiu a situaţiei existente în Galia secolului I î.Hr.

II. Autorii antici

Sursele antice ascund o serie de capcane care sunt uneori greu de evitat. În primul rând, autorii nu erau întotdeauna obiectivi: unele evenimente erau trecute sub tăcere, altele parţial sau chiar complet transformate. Această deformare era adesea involuntară, datorită în primul rând naturii documentelor folosite. Pe deasupra, multe texte au ajuns la noi alterate în comparaţie cu originalul, iar altele nu sunt cunoscute decât din citatele altor autori care, desigur, nu respectau regulile de acurateţe în redare de astăzi.

Între o încredere oarbă şi o critică acută şi sterilă, calea de mijloc pare a fi cea a unei confruntări sistematice, fără idei preconcepute, folosind din plin toate celelalte surse de care dispunem, în special arheologia, fără a respinge *a priori* nici o informaţie, oricât de îndoielnică ar fi.

Primul autor antic la care întâlnim numele celţilor este Hecateu din Milet (cca 548–475 î.Hr.) care, potrivit fragmentelor folosite de Ştefan din Constantinopol în secolul al V-lea d.Hr. şi transmise de cel care i-a abreviat scrierile, Hermolaos (secolul al VI-lea), ar fi definit colonia grecească de la *Massalia* (Marseille) ca fiind „un oraş din Liguria, lângă Celtica" şi ar fi menţionat şi oraşul celtic *Nurax*. Acesta din urmă este în general identificat cu oraşul *Noreia* din Noricum (Austria Orientală), deşi precizările „lângă Celtica" şi „oraş celtic" sunt poate comentarii posterioare textului lui Hecateu.

O serie de informaţii despre topografia şi populaţiile de pe litoralul atlantic al Spaniei şi până la cel al Bretaniei sau al insulelor britanice puteau fi, se pare, întâlnite în relatarea călătoriei de explorare întreprinsă de cartaginezul Himilcon, în prima jumătate a secolului al V-lea î.Hr.

Relatarea sa a fost probabil tradusă în limba greacă, dar nu ne-au parvenit decât câteva fragmente, în „Ţărmurile maritime" ale lui Avienus (poet latin din secolul al IV-lea al erei creştine).

Prima menţiune sigură despre celţi se întâlneşte în „Istoriile" lui Herodot (cca 480–425 î. Hr.): „Istrul (Dunărea) izvoreşte în ţara celţilor, lângă oraşul Pirene, şi traversează Europa pe care o taie în două (...) Celţii se învecinează cu poporul *kynesioi*, ultimul din partea occidentală a Europei."

Xenofon (cca 430–355 î.Hr.) este primul care semnalează în „Elenicele" sale existenţa mercenarilor celţi: în slujba lui Dionis din Siracuza, ei ar fi participat alături de spartani la campania împotriva tebanilor din anii 369–368.

Datorăm probabil contactului direct al grecilor din metropolă cu celţii primele observaţii despre caracterul lor: Platon (cca 428–347 î.Hr.) îi menţionează printre popoarele războinice care obişnuiesc să se îmbete, Aristotel (cca 384–322 î.Hr.) evoca în diverse rânduri moravurile celţilor, iar elevul său, Eudemos din Rodos, (secolul al IV-lea î.Hr.) descrie vitejia inconştientă a celţilor care înfruntă înarmaţi apele mărilor.

„Periplul din Mediterana" (scris se pare de navigatorul Scylax) este relatarea unei expediţii pe mare, pe la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., în care se menţionează invazia celţilor în centrul Golfului Adriatic, dar nu şi prezenţa lor pe litoralul Mediteranei Occidentale.

Navigatorul grec Piteas a întreprins, se pare, cam în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. o lungă călătorie de explorare în Atlantic şi în Marea Nordului, ajungând probabil şi în Marea Baltică. Fragmente din opera sa „Despre Ocean" au fost preluate de Hipparchos (secolul

al II-lea î.Hr.), ajungând la noi prin opera lui Strabon. S-ar putea ca el să fi introdus numele de „Celtica", nume care apare în câteva dintre fragmentele ajunse până la noi.

Prima informaţie cu adevărat substanţială pe care o deţinem despre celţi se întâlneşte în opera istoricului grec Polibiu (cca 200–118 î. Hr.). Cartea a II-a a „Istoriilor" sale conţine o amplă descriere a Italiei şi a Galiei Cisalpine şi reprezintă o introducere la recapitularea invaziilor celtice în Italia până în 221 î.Hr., descriind în detaliu, printre altele, bătălia de la Telamon (225 î.Hr.). Informaţii răzleţe, dar interesante, despre celţi figurează şi în celelalte volume ale sale. *Cartea a XXXIV-a*, din care nu au rămas din păcate decât fragmente, conţinea o descriere a Galiei transalpine. Mărturia lui Polibiu este deosebit de importantă, deoarece el a folosit surse astăzi dispărute, ca, de exemplu, mărturii ale celor care au asistat la ultima invazie galică. S-a păstrat descrierea bătăliei de la Telamon, a cărei sursă ar putea fi găsită în lucrarea *Anale* a istoricului roman de limbă greacă Fabius Pictor (aprox. 254–201) care cunoştea la fel de bine Galia Cisalpină şi partea meridională a celei transalpine.

Lucrarea antică cea mai importantă consacrată celţilor, în special etnografiei lor, a fost fără îndoială cartea a XXIII-a a *Istoriilor* savantului grec Poseidonios (aprox. 137–57 î.Hr.), din păcate pierdută. Acest studiu, a cărui calitate este atestată de fragmentele păstrate fără prea multe alterări, a fost sursa principală de informaţie pentru toţi autorii care s-au ocupat de celţi. Nu trebuie uitat că mediul celtic în care Poseidonios trăise era în primul rând cel al regiunii Narbonne de la începutul secolului I î.Hr., deci cel al unei regiuni având o situaţie etnică destul de complexă, în care se întâlneau diverse influenţe mediteraneene (iberice, ligurice, greceşti, romane).

Informaţii împrumutate de la Poseidonios au fost folosite de Diodor din Sicilia (născut la începutul secolului I î.Hr., anul aproximativ al morţii: 20 î.Hr.) şi mai ales de geograful Strabon (cca 64–21). Şapte volume din *Geografia* celui din urmă (III–X) se ocupă de Europa, iar cartea a IV-a este consacrată Galiei Transalpine şi Alpilor.

Iulius Cezar a apelat cu siguranţă la Poseidonios (cca 100–44 î.Hr.) atunci când a enunţat consideraţiile sale de ordin general din *De Bello Gallico*. Aceasta este, de departe, cea mai importantă lucrare despre gali care ne-a parvenit. Ea constituie o sursă inestimabilă, deşi deloc imparţială, de informaţii despre situaţia Celticei Occidentale către mijlocul secolului I î.Hr. În ea găsim şi importante informaţii despre germani.

Istoricii din epoca lui Augustus s-au ocupat adeseori de problema galilor, legată indisolubil de o lungă perioadă din istoria romană. Ei citează adesea informaţii, de cele mai multe ori puţin importante, dar pe care ar fi imprudent să le neglijăm din cauza caracterului lor aparent anecdotic sau legendar.

Istoria legăturilor dintre Roma şi gali este tratată cu fidelitate în *Istoria romană* a cisalpinului Titus Livius (cca 59–17 î.Hr.), al cărei volum al V-lea descrie invaziile galilor în Italia şi este poate textul cel mai des citat, dar şi cel mai controversat, dintre cele referitoare la protoistoria celţilor.

Aceste invazii sunt pe larg evocate şi în lucrarea *Antichităţi romane* a lui Dionis din Halicarnas (care a trăit în cea de-a doua jumătate a secolului I î.Hr.), scrisă, se pare, independent de *Istoria* lui Titus Livius.

Primul istoric latin de origine galică, Pompeius Trogus (născut probabil înainte de 50 î.Hr.) descria în *Istoriile* sale nu numai invaziile celtice din Italia, dar şi pe cele din Peninsula Balcanică şi din Asia Mică. Opera sa este

cunoscută datorită unui rezumat făcut de Iustinus (secolul al II-lea sau al III-lea al erei noastre).

Informaţii răzleţe cu caracter mai mult etnografic decât istoric se regăsesc în *Istoria naturală* a lui Pliniu cel Bătrân (cca 23–79 d.Hr.).

Relatarea sfârşitului celţilor din Europa Centrală şi informaţii preţioase despre triburile celtice din aceste ţinuturi se întâlnesc în magistrala lucrare *Germania* a lui Tacit, scrisă probabil în anul 98 al erei noastre şi bazată în mare parte pe o lucrare pierdută a lui Pliniu cel Bătrân, care trăise în acel ţinut.

Un mare număr de toponime celtice din Europa Centrală, care, din păcate, nu pot fi exact localizate, figurează în *Geografia* savantului alexandrin Claudius Ptolemeu (secolul al II-lea d. Hr.).

III. Literatura celţilor insulari

Literatura celţilor insulari, în special cea păstrată în textele irlandeze, constituie, fără îndoială, o sursă de mare importanţă pentru cunoaşterea culturii lor şi, în special, a lumii lor spirituale. Absenţa oricărui document de acest gen la celţii continentali justifică pe deplin analizarea ei prin comparaţii prudente şi extrapolări care au dat deja rezultate interesante, mai ales în domeniul religiei. Trebuie însă evitată o generalizare abuzivă a datelor provenite din studiul aceastei literaturi.

Se cere subliniat, în primul rând, că, deşi aceste lucrări datează din secolele al VII-lea sau al VIII-lea ale erei noastre, părţile lor esenţiale au fost transmise prin manuscrise de la sfârşitul secolului al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea. Versiunile originale nu au fost, cu

siguranţă, păstrate ca atare, ci au suferit în acest răstimp un anumit număr de transformări, fiind supuse şi unor influenţe străine (literatura clasică şi cultura monastică) într-o măsură greu de determinat.

Este neîndoielnic faptul că societatea celtică descrisă în aceste texte prezintă o structură arhaică ce ne trimite în mod justificat la protoistorie. Această societate pastorală dominată de o aristocraţie militară de tip primitiv este poate chiar prea arhaică în comparaţie cu datele pe care le avem despre celţii continentali. Similitudinile cu societatea Greciei homerice nu sunt accidentale: este vorba de o situaţie analogă. Rămâne de ştiut până când o astfel de societate, corespunzând unui sistem economic de tip primitiv, a putut să se păstreze la celţii continentali şi în ce măsură a putut coexista cu forme mai evoluate de organizare. Am fi tentaţi, cel puţin în ceea ce priveşte nucleul populaţiilor celtice, să ne întoarcem la prima perioadă a Epocii fierului, în care sursele arheologice par a confirma existenţa unei astfel de situaţii. Această ipoteză mai trebuie analizată. Ceea ce este însă sigur este faptul că o astfel de societate este incompatibilă cu structura economică a *oppidum*-urilor celtice din secolul I î.Hr. Exceptând Irlanda, aflată într-o situaţie atipică de izolare geografică, nu există nici un motiv pentru ca lumea celtică, vădit deschisă influenţelor mediteraneene şi al cărei geniu creator nu mai trebuie demonstrat, să fi rămas încremenită într-o structură socială arhaică.

Capitolul II

IZVOARELE LINGVISTICE

I. Caracteristici

Cunoştiinţele noastre actuale despre limbile celtice se bazează în principal pe limbile celtice insulare (încă vii, şi vorbite de peste două milioane de persoane), dat fiind că limbile celtice continentale au dispărut — după ce au coexistat un timp cu latina, germanica şi, în cazul galaţilor, cu greaca. Gramatica comparată a limbilor celtice, care ne permite să regăsim urmele acestor limbi dispărute, a fost alcătuită pornind de la limba gaelică din Irlanda şi Scoţia şi limba bretonă din Ţara Galilor, Cronwall-ul britanic şi Armorica.

Documentele lingvistice care ne-au permis cunoaşterea aproximativă a limbii celtice continentale ne-au parvenit direct, sub formă de inscripţii în limbi celtice, sau indirect — prin cuvinte întâlnite la autori greci sau latini, vehiculate de limbile romanice, germanice sau chiar slave (în cazul unor toponime). Este evident că literatura antică furnizează în special nume de persoane, de popoare sau de localităţi, însoţite uneori de glose explicative. Numărul şi diversitatea cuvintelor celtice transmise de limbile vii este mai mare, dar în acelaşi timp, acestea au suferit transformări importante.

II. Documentele epigrafice

O sursă autentică — şi cea mai preţioasă — o constituie documentele care aparţin însişi celţilor. Neavând un sistem de scriere propriu, celţii continentali au adoptat patru tipuri de caractere: greceşti — în sudul Franţei, dar şi mai spre interior, aşa cum reiese dintr-un fragment din scrierile lui Cezar despre recensământul helveţilor şi din nişte *graffiti*[15] recent descoperite în *oppidum*-ul[16] de la Manching, în Bavaria —, iberice în peninsulă şi în regiunile din Pirinei, etrusce la nord de Milano (alfabet numit impropriu „*lepontic*") şi, în sfârşit, latine, cele mai răspândite, dar folosite mult mai târziu. Unele inscripţii folosesc în acelaşi timp scrierea latină şi cea grecească.

Dintre cele câteva sute de inscripţii, doar câteva zeci conţin fraze întregi. Cea mai lungă frază este cea din calendarul galic descoperit la Coligny (Ain) — compus la origine din aproximativ 2000 de rânduri.

O mare parte a acestor inscripţii, sunt ulterioare cuceririi romane, cu excepţia câtorva inscripţii galo–greceşti, a majorităţii inscripţiilor celtiberice şi a celor lepontice, dintre care cele mai vechi sunt anterioare secolului V î.Hr. şi reprezintă, deci, cea mai veche mărturie a folosirii scrisului de către celţi (dedicaţia monumentală de la Como-Prestino sau *graffiti*-ul de la Castelleto Ticino, de pe un vas de ceramică din prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.).

---

[16] Graffiti (it.) — desene sau inscripţii zgâriate pe orice suprafaţă (zid, ceramică, os etc.) cu un obiect tare, cu vârful ascuţit. (n.red.)

[15] Oppidum (lat.) — loc întărit, cetate. Marile aşezări celtice (oppidum) din secolul I î.Hr. erau situate pe înălţimi, ocupând bune poziţii strategice şi beneficiind de o bună fortificare naturală. Acolo unde accesul era mai lesnicios, s-au construit valuri de pământ, şanţuri sau ziduri de piatră. (n.red.)

Cele mai numeroase inscripţii sunt cele de pe monede, în număr de peste o jumătate de milion. Este vorba în general de nume de persoane sau de popoare. Ele reprezintă singurul tip de documente epigrafice de la celţii din Europa Centrală şi de Sud-Est care s-a păstrat până astăzi.

III. Limba

Datorită repartiţiei inegale a documentaţiei lingvistice de care dispunem, singurele limbi celtice continentale pe care le cunoaştem, de altfel în mod extrem de lacunar, sunt galica, celtica din inscripţiile lepontice şi celtibera. Posedăm, de asemenea, şi câteva elemente care ne permit să intuim importante variaţii dialectale. În schimb, nimic nu confirmă, pentru moment, afirmaţia lui Cezar conform căreia belgii vorbeau altă limbă decât galii.

O constatare lingvistică deosebit de importantă pentru istoria celtică este cea potrivit căreia limba folosită în inscripţiile lepontice este celtica: de origine galică cu puternice influenţe ligurice. Lepontica, în comparaţie cu limba galică, prezenta numeroase trăsături arhaice, deşi făcea parte, împreună cu ea şi cu bretona, din grupul limbilor celtice la care semnul k^w indoeuropean s-a transformat în *p*. Celtibera, care prezintă, de asemenea, caracteristici arhaice, nu a cunoscut aceste modificări, cum nici gaelica nu le-a cunoscut.

Acest fenomen lingvistic ne-a condus la ipoteza existenţei a două valuri succesive de populaţii celtice: cea mai veche, a celţilor care foloseau *q* (numiţi şi goideli), şi cea mai recentă, a celţilor care foloseau *p* (britanii). Lingviştii contemporani au renunţat la opoziţia categorică

între cele două grupuri, deoarece se pare că transformarea semnului k^w indoeuropean ar fi putut avea loc independent, în regiuni şi perioade diferite. Simpla conservare a semnului k^w sau a echivalentului *k* simplu nu poate fi, deci, o dovadă de arhaism. Caracterul arhaic al unei limbi nu poate fi dovedit decât printr-un studiu complex al fenomenelor lingvistice în ansamblu.

O altă sursă de informaţii interesantă este compararea limbilor celtice cu cele non-celtice. Aflăm astfel, de exemplu, că celţii şi germanii au avut legături directe, într-o perioadă relativ îndepărtată, în nord-estul Boemiei şi în Turingia, iar similitudini indicând un contact asemănător există şi între celtică şi unele limbi italice.

IV. Toponimia

Studiul numelor de localităţi a avut o contribuţie însemnată la cunoaşterea populării protoistorice, deoarece toponimele constituie singura urmă lingvistică a ocupării succesive a unor regiuni de către mai multe populaţii. Toponimele au dus astfel la presupunerea existenţei unor populaţii preceltice — şi nu germanice — într-o zonă cuprinzând partea occidentală a Germaniei de Nord, Olanda şi Belgia. Contactul direct al celţilor cu germanii de-a lungul unei linii mergând de la gurile Rinului până la pădurea turingiană, în perioada ulterioară, este atestat de o serie de localităţi cu nume duble, germanice şi celtice. Toponimele sunt, de asemenea, mărturia existenţei străvechi a unor populaţii preindoeuropene, în special în vestul Europei.

Incertitudinea legată de datarea toponimelor face necesară, atunci când este posibil, confruntarea lor cu datele furnizate de arheologi. De exemplu, săpăturile făcute în siturile de la *Brigantium* (astăzi, Bregenz), *Cambodunum* (Kempten), *Abodiacum* (Epfach), care poartă nume celtice şi sunt citate de Strabon ca făcând parte din *oppidum*-urile vindelicienilor, nu au dezvăluit, aşa cum ar fi fost de aşteptat, nici o urmă a unor aşezări anterioare taberelor militare romane din timpul Imperiului roman timpuriu, alături de care se dezvoltaseră acele aşezări. Această constatare ne face să presupunem că mediul celtic din zona Dunării de Sus era încă destul de puternic, după cucerirea romană, pentru a impune numele noilor localităţi.

O problemă deosebit de delicată este cea a localizării geografice a toponimelor celtice întâlnite doar în texte, în special în zone ca Europa Centrală, unde nu au fost consfinţite prin ocupaţie romană. Situaţia este cu atât mai complicată cu cât aceleaşi toponime sunt adesea atestate în regiuni diferite. Este cazul numelui *Bononia*, vechiul nume al oraşului Bolonia, de origine mai curând latină decât celtică, atestat în regiunea danubiană, şi mai târziu, în Galia (Boulogne). Aceste repetiţii sunt destul de frecvente pentru familia toponimelor compuse cu ajutorul sufixelor *-dunum* sau *-dunon* (în celtică „fortăreaţă, înălţime, loc împrejmuit", cf. cuvântul englezesc *town*). De exemplu, *Eburodunum* („fortăreaţa tisei sau a tiselor") desemna actualele oraşe Embrun şi Yverdon din Elveţia, dar şi altele, întâlnite în Europa Centrală; *Lugdunum* („fortăreaţa zeului Lug"): oraşele Lyon, Laon, Loudun, nume întâlnit şi în Pirinei, în Europa Centrală şi pe teritoriul Ţărilor de Jos; *Noviodunum* („fortăreaţă nouă" sau „oraş nou"), în Galia, numele *oppidum*-ului central al

suesionilor, dar şi al *oppidum*-urilor biturigilor (Nouan), al eduenilor (Nevers), al diablinţilor (Jublains), apoi în Elveţia Cisalpină (Nyon), fiind, de asemenea, menţionat şi în regiunea deltei dunărene. Un caz asemănător este cel al toponimelor formate cu ajutorul sufixelor *-magos* („câmp, teren, amplasament") şi *-briga* (echivalent cu *-dunon*, „fortăreaţă, incintă").

Capitolul III

CADRUL GEOGRAFIC

La apogeul puterii lor, celţii au ocupat în Europa un teritoriu imens, mărginit la vest de Atlantic, de la Peninsula Iberică până la Insulele Britanice, la nord de marea câmpie nordică germană şi poloneză, la est de arcul carpatic, iar la sud de litoralul mediteranean cuprinzând coasta catalană, versantul nordic al Apeninilor şi malul sudic al Dunării, până la Porţile de Fier.

Aceste teritorii, însă, nu numai că nu au cunoscut niciodată unitatea politică, dar există chiar vestigii care atestă caracterul neregulat al ocupării lor de către celţi, care uneori s-au aşezat pe locul ocupat anterior de varii populaţii, dar alteori au lăsat vaste enclave în stăpânirea unor populaţii a căror origine, probabil, nu era celtică.

Putem astfel constata predilecţia celţilor protoistorici pentru zonele de podiş sau deal, pentru zonele brăzdate de fluvii şi pentru câmpiile piemontane[17], unde cultura solului era completată de păstorit, ei fiind foarte puţin atraşi de condiţiile de viaţă specifice câmpiei întinse, marilor altitudini sau litoralului maritim.

Nucleul teritoriilor celtice era constituit de zona de la nordul Alpilor, căreia cei din Antichitate îi dăduseră un nume de origine celtică: Pădurea hercinică (de stejari).

[17] Câmpie piemontană — formă de relief complexă, de dimensiuni mari, aflată la contactul cu o regiune montană, formată prin îngemănarea sau juxtapunerea unor mari conuri de dejecţie. Este caracterizată printr-un teren extrem de fertil. (n.red.)

Confruntarea textelor în care această denumire este folosită demonstrează că acest termen nu se referea la un masiv anume, ci la ansamblul teritoriilor muntoase situate între malul drept al Rinului, munţii de la nordul fluviului Main, malul stâng al Dunării, munţii de la nordul Boemiei Ασκιβούργιον ὄρος al lui Ptolemeu) şi extremitatea occidentală a arcului carpatic (Λούνα ὕλη, în Carpaţii Mici). Teritoriul în care se află astăzi regiunile Baden-Würtemberg, Bavaria de Nord, Hesse, o porţiune adiacentă din Turingia, Boemia, Moravia şi o parte din Silezia şi Austria de Jos sunt străbătute de mari axe fluviale, care au constituit, din vremuri imemoriale, importante căi de comunicaţie: de la est la vest, Mainul, care leagă Munţii Metaliferi şi Pădurea Turingiei de Renania, şi Dunărea, la care ajung axele nord-sud care o leagă, prin Vltava, de câmpiile centrale şi nordice ale Boemiei şi prin Poarta Moraviei (între izvorul Oderului şi Valea Moravei) de marile câmpii nordice şi de Marea Baltică. Această din urmă cale este vechiul drum al chihlimbarului care, după ce traversa Dunărea, probabil în dreptul confluenţei sale cu Morava (*Marus*), străbătea marginea orientală a masivului alpin şi ajungea prin Alpii Iulieni la ţărmul nordic al Adriaticii.

Pătrunderea celţilor în interiorul arcului carpatic a avut, se pare, drept axe principale versanţii săi vestic şi nordic şi Dunărea, în special malul său drept, până la confluenţa cu Morava balcanică. Aceasta din urmă a constituit calea de pătrundere în Grecia şi Tracia pe la sudul Balcanilor (*Haemus* în Antichitate). Descoperirea unor obiecte celtice în afara lanţului carpatic (Câmpia Dunării de Jos, Moldova, Ucraina) poate fi atribuită cel mult prezenţei vremelnice a unor mici grupuri, şi mai ales aducerii pur şi simplu a acestor obiecte în zonă. Ele nu atestă, în nici un caz, o stabilire de durată.

Pe malul drept al cursului superior al Dunării, singura pătrundere celtică importantă în direcţia masivului alpin pare a fi avut drept principal obiectiv zăcămintele de sare de la sud de Salzburg. În ceea ce priveşte incursiunile alpine în direcţia regiunii veneţiene este puţin probabil ca ele să fi fost vreodată sub controlul direct al celţilor. Atestarea unui grad înalt de populare a zonei dovedeşte cunoaşterea poziţiei cheie a podişului elveţian, răspântie de importanţă capitală pentru legăturile directe dintre regiunile dunărene, Renania, Valea Saonei, Italia de Nord şi Valea Ronului.

Restul Galiei de Nord era legat de zona centrală prin podişurile regiunii Champagne şi valea râului Mosel, care ajungea astfel la marea răspântie situată în Renania, între actualele oraşe Mannheim şi Coblenz. În afară de Ron şi de fluviile din regiunea Champagne, cele mai importante axe fluviale din Galia erau, fără îndoială, intersecţia pariziană a Senei cu afluenţii săi, în special râul Yonne — pe care se putea ajunge în sus către valea fluviului Saone şi către marginea de nord a Masivului Central — şi Loara, într-o oarecare măsură. Aceste rute, ce legau coasta atlantică de interiorul ţării, au fost probabil alternative ale drumului cositorului, dintre care cel mai bine atestată este cea care pleca din Cornwall, ajungea în insula Wight, de unde se traversa probabil Marea Mânecii.

Spre deosebire de situaţia din celelalte regiuni, hidrografia din regiunea cisalpină pare a fi cunoscut din protoistorie până în zilele noastre, câteva schimbări importante. În afară de lărgirea litoralului adriatic, datorată aluviunilor, mai ales în regiunea deltelor fluviului Pad. Trebuie menţionat faptul că acesta din urmă avea un parcurs total diferit: până în secolele IX–VII î.Hr., el se bifurca la nord de Parma în două braţe principale, dintre

care unul se vărsa în mare lângă comptoarul[18] greco–etrusc de la *Adria*, iar celălalt lângă cel de la *Spina*. Mai târziu, fluviul a părăsit braţul de nord pentru a se bifurca în dreptul oraşului Ferrara: braţul de nord, numit *Olana*, ajungea la mare la circa douăzeci de kilometri nord de Spina, celălalt (*Padoa*) urma aproximativ vechiul drum. Celelalte fluvii din regiune au suferit, de asemenea, importante transformări, în special în cursul lor inferior.

Aspectul peisajului Europei celţilor protoistorici nu trebuie să fi fost foarte diferit de cel din Evul Mediu. Pentru moment, avem puţine informaţii despre posibile variaţii climaterice şi influenţa lor asupra economiei şi comunicaţiilor. Se pare totuşi că, între secolele IX–III î.Hr., clima Europei temperate a cunoscut perioade reci şi umede, cu un punct culminant al precipitaţiilor către sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. şi cu cele mai scăzute temperaturi medii pe la începutul erei noastre.

[18] Comptoar — factorie, punct de schimb. (n.red.)

Capitolul IV

IZVOARELE ARHEOLOGICE

I. Natura lor

Vestigiile arheologice din a doua perioadă a Epocii fierului — vestigii a căror apartenenţă celtică este confirmată de sursele istorice — constituie, fără îndoială documentaţia cea mai bogată pe care o deţinem despre celţii protoistorici. Este vorba, în cantităţi inegale, de necropole sau morminte izolate, de aşezări, de fortificaţii sau de instalaţii cu caracter tehnic, de lăcaşuri de cult, de depozite de obiecte sau de descoperiri izolate. Mărturii directe, dar tăcute, pe care o interpretare lipsită de obiectivitate, de metodă sau care să le acorde o valoare exagerată riscă să le denatureze iremediabil.

Atracţia pe care obiectul în sine a exercitat-o în detrimentul mediului în care a fost găsit ne-a lipsit în numeroase cazuri de informaţii mult mai preţioase decât cea pe care obiectul în sine, oricât de interesant ar fi, o poate furniza.

Săpăturile nu constituie decât primul pas al cercetării arheologice care, trecând prin studiul obiectelor şi al structurilor, interpretarea şi clasarea lor într-un cadru general, ar trebui întotdeauna să depăşească nivelul descriptiv, pentru a ajunge la o concluzie cu caracter istoric, în sensul cel mai larg al cuvântului.

Necropolele constituie cea mai bogată categorie de vestigii celtice cunoscută până astăzi, mai ales pentru

perioada de început şi de maximă dezvoltare a civilizaţiei celtice. Ele ne furnizează informaţii preţioase nu numai despre riturile funerare, dar şi despre importanţa, structura socială, durata, continuitatea sau discontinuitatea de locuire a grupurilor umane care le foloseau. Interiorul fiecărui mormânt, adunând laolată obiecte personale şi daruri funerare, constituie, în plus, un ansamblu de obiecte dacă nu fabricate în aceeaşi epocă, cel puţin îngropate în acelaşi moment. Evoluţia formelor imprimă conţinutului mormintelor care aparţin unor generaţii succesive diferenţe care, teoretic, ar trebui să permită clasificarea lor cronologică. Acest lucru este însă aproape imposibil, chiar în cazul celor mai bogate necropole. Dificultăţile sunt destul de numeroase: incertitudinea legată de durata de folosinţă a unora dintre obiecte, în special a celor mai puţin sensibile la variaţiile modei şi care, în consecinţă, nu sunt întotdeauna înlocuite cu alte tipuri; faptul că unele dintre ele nu suferă decât modificări imperceptibile de-a lungul unor perioade destul de lungi de timp sau faptul că două obiecte diferite, din aceeaşi categorie, nu sunt neapărat decalate în timp, ci pot proveni din ateliere diferite.

În lipsa unor suprapuneri de morminte, relativ rare, topografia necropolei poate fi importantă pentru determinarea mai mult sau mai puţin aproximativă a mecanismului extinderii sale: progresia liniară într-o anumită direcţie sau gruparea în jurul unuia sau a mai multor nuclee iniţiale. Cazul cel mai cunoscut este acela al marii necropole elveţiene de la Münsingen, lângă Berna, care s-a extins de la nord la sud.

Mormintele constituie punctul de plecare al tuturor sistemelor cronologice care se bazează, aşa cum vom

putea constata, pe obiectele care sunt cel mai frecvent găsite: obiecte metalice, în special podoabe.

Ele furnizează, în plus, un bogat material antropologic, sursă de prim ordin pentru cunoaşterea caracteristicilor populaţiei — morfologia, vârsta şi variaţiile sale în funcţie de sex şi categorie socială, tip de hrană, boli etc. — şi diferenţierea tuturor acestora pe regiuni. Acest studiu, care ar trebui să constituie o regulă, nu a fost făcut, din păcate, decât în cazuri excepţionale. Vestigiile antropologice au fost aproape întotdeauna complet neglijate în momentul săpăturilor, obiectele fiind singurele considerate ca demne de a fi studiate, alături de determinarea sexului persoanei defuncte, determinare făcută în general după natura mobilierului funerar, considerat suficient pentru tragerea unei concluzii.

Trebuie să semnalăm faptul că puţinele elemente pe care le cunoaştem despre antropologia celţilor protoistorici sunt în total dezacord cu ideea, încă destul de răspândită în zilele noastre, despre o rasă celtică de oameni înalţi, blonzi sau roşcaţi, cu pielea albă, un fel de analogie mai puţin nordică a *Herrenvolk*-ului germanic, glorificat de antropologii germani din perioada interbelică. În realitate, se pare ca celţii erau, în momentul în care am reuşit să-i identificăm cu certitudine (secolele V–IV î.Hr.), un popor aproape la fel de eterogen ca şi cele cărora le-a dat naştere. Această situaţie se accentuează în cursul secolelor al III-lea şi al II-lea î.Hr., datorită amestecului de populaţii celtice şi non-celtice, provocat de ocuparea unor noi teritorii. Nu trebuie să uităm faptul că imaginea aspectului fizic al celţilor, care ne-a parvenit prin intermediul autorilor antici, este un fel de portret robot bazat pe caracteristicile cele mai diferite de cele ale mediteraneenilor, dar nu neapărat şi cele mai frecvente. Chiar dacă

într-o zi vom reuşi să identificăm populaţii celtice într-o epocă mai îndepărtată, este puţin probabil ca omogenitatea caracterelor lor antropologice să justifice introducerea conceptului de „rasă celtică".

Habitaturile constituie o sursă de informaţii la fel de preţioasă ca şi necropolele, dar care este folosită în mod inegal. Cercetarea unei colibe, spre exemplu, este mai lentă şi mai complicată decât cea a unui mormânt, rezultatul fiind mult mai supus erorilor, datorate lacunelor documentaţiei. Materialul găsit este constituit aproape în exclusivitate din ceramică, este mai puţin spectaculos, fiind aproape întotdeauna fragmentat, şi necesitând un studiu destul de migălos. Este de înţeles lipsa de interes de care au dat dovadă generaţii de arheologi faţă de acest tip de săpături şi preferinţa lor pentru necropole.

Excepţie fac aşezările fortificate, în special cele de tip *oppidum*. Ele sunt atractive, datorită faptului că sunt uşor de reperat pe teren, cercetătorii sperând să identifice un sit istoric cu o mare concentraţie de vestigii arheologice, ceea ce ar mări probabilitatea unei descoperiri spectaculoase. Când bogăţia *oppidum*-urilor în monede şi alte obiecte cu valoare comercială a început să fie cunoscută, lăcomia colecţionarilor şi a furnizorilor lor a antrenat o exploatare de mare anvergură, fără beneficii pentru ştiinţă. Aşa a fost, de exemplu, cazul *oppidum*-ului de la Stradonice, în Boemia, pur şi simplu răvăşit de căutătorii de comori.

Cunoştinţele noastre despre *oppidum*-uri sunt destul de fragmentare, dar oricum mai bogate decât cele despre habitatul rural, care este mai greu de reperat pe teren şi a cărui prezenţă nu este dovedită decât în momentul distrugerii sale accidentale. Folosirea utilajelor grele după Al Doilea Război Mondial a revoluţionat cercetarea habitaturilor. Decopertarea stratului superficial de pământ

arabil pe suprafeţe mari permite detectarea, datorită diferenţei de culoare sau a consistenţei terenului, a oricărei intervenţii umane asupra pământului virgin. Pot fi astfel identificate nu numai gropile şi fundul colibelor excavate, dar şi găurile lăsate de stâlpii care constituiau structura de rezistenţă a construcţiilor realizate din materiale perisabile. Valoarea informaţiei este în funcţie de suprafaţa decopertată, organizarea unei aşezări, oricât de restrânse, neputând fi stabilită pe o suprafaţă mai mică de câteva hectare. Situaţia depinde, desigur, de natura subsolului şi de cea a vestigiilor.

Habitatele celtice prezintă destul de rar o succesiune de nivele arheologice, care să se constituie într-o reală stratigrafie. Această situaţie se explică prin caracterul relativ dispersat al habitatului rural şi prin aşezarea sa pe terase fluviale, podişuri sau alte locuri, unde acumularea naturală de pământ nu a modificat sensibil nivelul solului protoistoric în raport cu nivelul actual. Aportul uman într-un habitat rural constituit din câteva unităţi dispersate uneori pe câteva hectare este cu totul neînsemnat. Vestigiile provenind dintr-un aşezământ cu situaţie specială — limitat în spaţiu, teren cu aluviuni, zonă cu alunecări de teren etc. — constituie un nivel arheologic de suprafaţă, ele fiind inevitabil expuse distrugerii de către fenomenele naturale şi cultivarea solului.

Vestigiile de tip *oppidum* se pretează mai bine la alcătuirea unor stratigrafii, dar importantele lucrări de terasament efectuate în cursul reconstrucţiilor succesive au provocat, în general, distrugerea vechilor nivele, cu excepţia zonelor protejate de ramblee[19]. De exemplu, la aşezările de la Manching, în Bavaria, sau Stare Hradisko,

[19] Ramblee — lucrări de terasament, cu scopul susţinerii unor suprastructuri. (n.red.)

în Moravia, un strat relativ subţire acoperă solul virgin şi numeroasele urme de construcţii succesive. Situate în general pe înălţimi, ele sunt mai expuse eroziunii decât habitatele din zona de câmpie.

Deplasarea sau schimbarea orientării construcţiilor recente în raport cu cele vechi înregistrează altfel fazele succesive ale unui habitat, formând ceea ce arheologii numesc stratigrafie orizontală. Spre deosebire de stratigrafia verticală, evocată mai devreme, în care succesiunea nivelelor înregistrează în mod ordonat fazele de ocupare ale sitului, nivelele superioare fiind în general mai recente decât cele pe care le acoperă, stratigrafia orizontală nu furnizează indicaţii asupra anterioritătii sau posterioritătii unei construcţii faţă de alta, în afară de cazul în care ele se încalecă în aşa fel, încât cea mai recentă deteriorează în mod evident vestigiile celei mai vechi. Aceste cazuri sunt destul de rare şi, dacă două construcţii se află la o anumită distanţă una de cealaltă, este imposibil de afirmat sau infirmat contemporaneitatea lor, fără a recurge la analiza materialelor arheologice respective. Atunci când situl a cunoscut o ocupaţie masivă cum este cazul acelor *oppidum*-uri deja menţionate, de la Manching şi Stare Hradisko, stratigrafia orizontală devine atât de complexă, încât este adesea imposibil de interpretat.

Studiul habitatelor este complementar cu cel al necropolelor, constituie principala sursă de informaţii despre economie şi reflectă continuitatea sau discontinuitatea populării regiunii respective mai fidel decât studiul necropolelor, în cadrul cărora schimbările observate nu sunt adesea decât rezultatul modelor sau influenţelor străine.

Instalaţiile cu caracter tehnic situate în afara habitatelor — poduri, porturi fluviale, amenajări de drumuri, exploatări de materii prime la suprafaţă sau la adâncime etc. — sunt

relativ puţin cunoscute, dar numărul descoperirilor este suficient pentru a confirma existenţa lor şi a încuraja speranţa în noi descoperiri.

Problema cea mai delicată este, cu siguranţă, cea a lăcaşurilor de cult, a căror identificare exactă nu este posibilă decât în măsura în care urmele unei activităţi religioase nu pot fi confundate cu cele ale unei activităţi laice. Trebuie spus că atributul „de cult", aplicat unor anumite vestigii, obiecte sau structuri, a constituit un mod elegant de mascare a incapacităţii de a găsi o altă explicaţie. În zilele noastre, situaţia s-a schimbat şi caracteristicile lăcaşurilor de cult celtice încep să apară treptat: sanctuare sub cerul liber constituite din îngrădituri pătrate, puţuri de sacrificiu, izvoare sacre, dar şi temple având o *cella* înconjurată de o galerie.

În ceea ce priveşte depozitele de obiecte, dintre care cele monetare constituie un caz aparte, există mai multe interpretări posibile, cea mai probabilă fiind greu de determinat: pierdere accidentală, ascundere, ofrandă votivă etc. Caracteristicile sitului pot determina o interpretare sau alta. De exemplu, faptul că cele aproximativ 2000 de podoabe, care constituiau tezaurul de la Duchcov (Boemia), au fost aşezate într-un izvor termal ne permite să presupunem că era vorba despre un depozit votiv.

Un caz complex îl constituie descoperirile acvatice — făcute în general în cursul unor dragări fluviale — când este aproape imposibil de ştiut cu certitudine dacă un grup de obiecte relativ omogen a fost alcătuit în acelaşi timp sau în mai multe etape. Situl eponim de la La Tène este un caz deosebit de important: lăcaş de cult sau punct vamal? Dintre aceste două ipoteze, prima pare a fi cea adevărată, dar şi cea de-a doua mai are încă mulţi partizani convinşi.

Descoperirile izolate sunt şi ele importante, nu numai prin valoarea lor intrinsecă, dar şi pentru că atestă prezenţa umană în zone în care nu există urme de stabilire durabilă. Ele pot astfel constitui mărturii importante în cazul căilor de comunicaţie din munţi sau păduri.

Datarea lor

Datarea vestigiilor protoistorice şi clasarea lor cronologică constituie o activitate complexă, care se sprijină pe diverse informaţii.

Cazul cel mai simplu, dar şi cel mai rar, îl constituie legarea vestigiilor descoperite de un eveniment istoric având o dată precisă: pot fi citate în acest sens lucrările legate de asediul de la Alesia şi obiectele găsite cu această ocazie, ca şi săpăturile făcute la *oppidum*-ul de la Berna, unde urmele de incendiu scoase la iveală de săpături sunt legate de distrugerea habitatelor de către helveţi, descrisă de Cezar.

Data evenimentului istoric poate fi uneori aproximativă, dar legătura cu vestigiile arheologice este indiscutabilă: exemple în acest sens pot fi distrugerea *oppidum*-ului de la Stradonice, în Boemia, în urma invaziei marcomane, şi a celui de la Bratislava, de pe Dunăre, de către daci.

Evenimentele istorice bine datate pot constitui pentru vestigii o limită cronologică considerată ca *terminus ante quem* (data înaintea căreia) sau *terminus post quem* (data după care): astfel, mormintele războinicilor senoni, adversari înverşunaţi ai romanilor, sunt cu siguranţă posterioare invaziei de la începutul secolului al IV-lea î.Hr. şi anterioare ocupării de către romani a acestei părţi a litoralului adriatic.

O altă datare posibilă este cea folosită în cazul ansamblurilor conţinând obiecte importate din regiunea mediteraneană, a căror dată de fabricaţie este cunoscută cu mai multă sau mai puţină precizie: morminte sau nivele arheologice conţinând ceramică sau obiecte de bronz greceşti sau etrusce, monede etc. Data atribuită importului constituie un *terminus post quem* pentru ansamblul din care face parte. Data constituirii şi a îngropării acestuia este totuşi greu de determinat şi poate fi, în unele cazuri, mult ulterioară.

Posibilităţile de datare citate mai înainte nu se aplică decât unui procent foarte mic de vestigii arheologice şi numai în regiunile unde contactele cu lumea mediteraneană au fost suficient de numeroase. În majoritatea cazurilor, situaţia este aceeaşi ca în cazul perioadelor anterioare, de unde şi nevoia de a recurge la noile metode din domeniul ştiinţelor naturale. Datarea cu ajutorul carbonului radioactiv are, pentru perioada care ne interesează, o marjă de eroare de peste un secol, deci nu ne poate fi de un real folos.

Un ajutor substanţial îl va constitui în viitor dendrocronologia sau datarea lemnului, care se bazează pe analiza cercurilor de creştere şi permite stabilirea cu o aproximaţie de un an a datei tăierii copacului. Obţinem astfel un *terminus post quem*, a cărui abatere de la data reală a ansamblului este relativ mică. Câteva date stabilite cu ajutorul acestei metode confirmă valoarea ei: 430 î.Hr. (data revizuită) pentru vestigiile unui rug funerar din mormântul princiar de la Altrier (Luxemburg); 251 î.Hr. pentru stâlpii podului Vouga de la La Tène; 229 î.Hr. pentru un scut găsit în acelaşi sit; 38 î.Hr. pentru un drum amenajat în albia temporar secată a râului Thielle, sub podul Desor, de la situl cu acelaşi nume; 224 î.Hr. pentru stâlpul al III-lea şi 120 până la 116 î.Hr. pentru stâlpul al II-lea al podului de pe Thielle, de la Cornaux-les-Sauges; aproximativ 101 î.Hr. pentru un fragment de căruţă cu loitre dusă de apă în urma prăbuşirii acestui pod; 170 î.Hr. până la 122 î.Hr. pentru pilaştrii unui pod de pe Mosel, în sus de Trèves; 225 până la 65 î.Hr. pentru bucăţi

de lemn adunate în salinele de la Bad Nauheim (Hesse); 123 î.Hr. pentru cofrajele puţului din incinta de cult de la Fellbach-Schmiden, din împrejurimile oraşului Stuttgart; 105 î.Hr. pentru o structură descoperită în faţa intrării estice a *oppidum*-ului de la Manching.

Datarea prin cronologie absolută constituie firul central în jurul căruia se ţese aşa-zisa cronologie relativă, creată de arheologi pentru a face posibilă clasarea tuturor vestigiilor. Ea se bazează, în primul rând, pe observaţiile stratigrafice — verticale sau orizontale — menţionate mai devreme, şi pe tipologie, metoda folosită pentru clasificarea fiecărei categorii de vestigii, stabilirea legăturilor dintre ele şi a succesiunii lor în timp. Cronologia relativă este folosită mai ales în cazul vestigiilor mobiliare.

Postulatul metodei tipologice, a cărui utilizare sistematică în arheologie se datorează suedezului Oscar Montelius, este că forma unui obiect se modifică progresiv, pentru a ajunge în final la forma cea mai bine adaptată funcţiei sale. În acel moment, se stabilizează, dar reîncepe să se modifice în cazul în care intervine o modificare a funcţiei sale. Se pot astfel stabili teoretic o serie de tipuri succesive pentru fiecare obiect şi se încearcă regăsirea pentru fiecare a echivalentului său cronologic în alte serii, pentru a putea obţine astfel portretul tipologic al unei perioade determinate. Metoda folosită, de regulă, pentru a ajunge la acest rezultat este compararea asocierii tipurilor în ansambluri care ar trebui să conţină obiecte relativ contemporane: arheologii numesc aceste descoperiri, dintre care mormintele sunt cazurile cele mai simple, ansambluri închise.

Această metodă aparent simplă, care duce la stabilirea unei cronologii arheologice relative, prezintă numeroase dificultăţi de interpretare şi poate fi victima multor erori, a căror cauză trebuie căutată în definiţia iniţială a tipurilor.

III. Cronologiile arheologice

În pofida rezervelor formulate mai înainte, cronologiile arheologice constituie o unealtă indispensabilă, a cărei validitate generală este incontestabilă, modificările aduse de analiza mai detaliată a unor serii constituind doar probleme de detaliu.

Începând din ultimul sfert al secolului al XIX-lea, diferenţele dintre mobilierul găsit în diversele morminte de tip numit marnian şi materialul din marile *oppidum*-uri (Stradonice, Bibracte etc.) au atras atenţia unor cercetători, care au exprimat într-un mod mai mult sau mai puţin explicit necesitatea şi avantajele unei subdivizări a perioadei lateniene, recent definită. Astfel, savantul ceh Stepan Berger a observat încă din 1882 diferenţa tipologică şi cronologică dintre fibulele[20] descoperite la Duchcov (Dux) pe de o parte, şi cele din situl de la La Tène şi din *oppidum*-ul de la Stradonice, pe de altă parte. Observaţii de acelaşi ordin l-au determinat, cam în aceeaşi perioadă, pe Gabriel de Mortillet să desprindă din perioada să marniană o epoca „beuvrayziană" (de la Mont-Beuvray, actualul nume al localităţii Bibracte).

Prima subdiviziune a perioadei lateniene, bazată pe observaţii tipologice precise şi general acceptate, a fost elaborată de directorul muzeului din Königsberg, Otto Tischler, şi prezentată în 1885. Este o tripartită, fondată pe tipologia fibulelor şi a săbiilor. Perioada veche (I: 400–300 î.Hr.) este caracterizată prin fibula cu picior liber (ca cea descoperită la Duchcov) şi sabia cu vârf ascuţit, a cărei teacă se termină cu un ornament ajurat de formă mai mult sau mai puţin circulară. Perioada medie (II: 300–100 î.Hr.) este

[20] Fibulă — piesă de închis veşmântul cu funcţia de ac, agrafă, copcă, nasture. (n.red.)

caracterizată de fibula având piciorul legat de vârful arcului (ca majoritatea fibulelor găsite în situl de la La Tène), o sabie mai lungă decât cea precedentă, cu o teacă cu ornament ascuţit sau uşor rotunjit. Perioada târzie (III: între 100 î.Hr. şi debutul erei creştine) este caracterizată prin fibule având un suport de cataramă în formă de cadru (cele mai numeroase găsite printre obiectele din marile *oppidum*-uri de la Bibracte sau Stradonice) şi o sabie cu vârful rotunjit, pentru loviturile cu muchia.

Arheologul german Paul Reinecke (1902) s-a ocupat de problemele civilizaţiei lateniene timpurii, al cărei debut era situat la începutul secolului al V-lea î.Hr., şi a determinat o fază de formare (La Tène A: 500–400 î.Hr.), pe care a plasat-o înaintea primei faze a lui Tischler. Definirea acestei faze se bazează în principal pe obiectele găsite în mormintele princiare conţinând importuri greco–etrusce din secolul al V-lea. Determinarea conţinutului celor trei faze următoare ţine cont în primul rând de dificultăţile clasării tipologice: valoarea cronologică a fibulelor, ca şi cea a săbiilor este contestată. Cronologia lui Reinecke, în care cele patru perioade succesive sunt desemnate prin primele patru litere ale alfabetului, completată şi subdivizată ulterior de alţi cercetători (La Tène A, B1–2, C1–2, D1–3) este folosită în special pentru zona de la nordul Alpilor.

În partea occidentală, principiul cronologiei tripartite a lui Tischler a fost păstrat de protoistoricul francez Joseph Déchelette (1914), care a situat prima perioadă la începutul secolului al V-lea î.Hr. şi a precizat evoluţia tipologică a tuturor categoriilor importante de materiale. El a propus, de asemenea, stabilirea unei a patra perioade (La Tène IV) pentru insulele britanice, unde manifestările târzii ale civilizaţiei lateniene pot fi urmărite până la mijlocul perioadei imperiale.

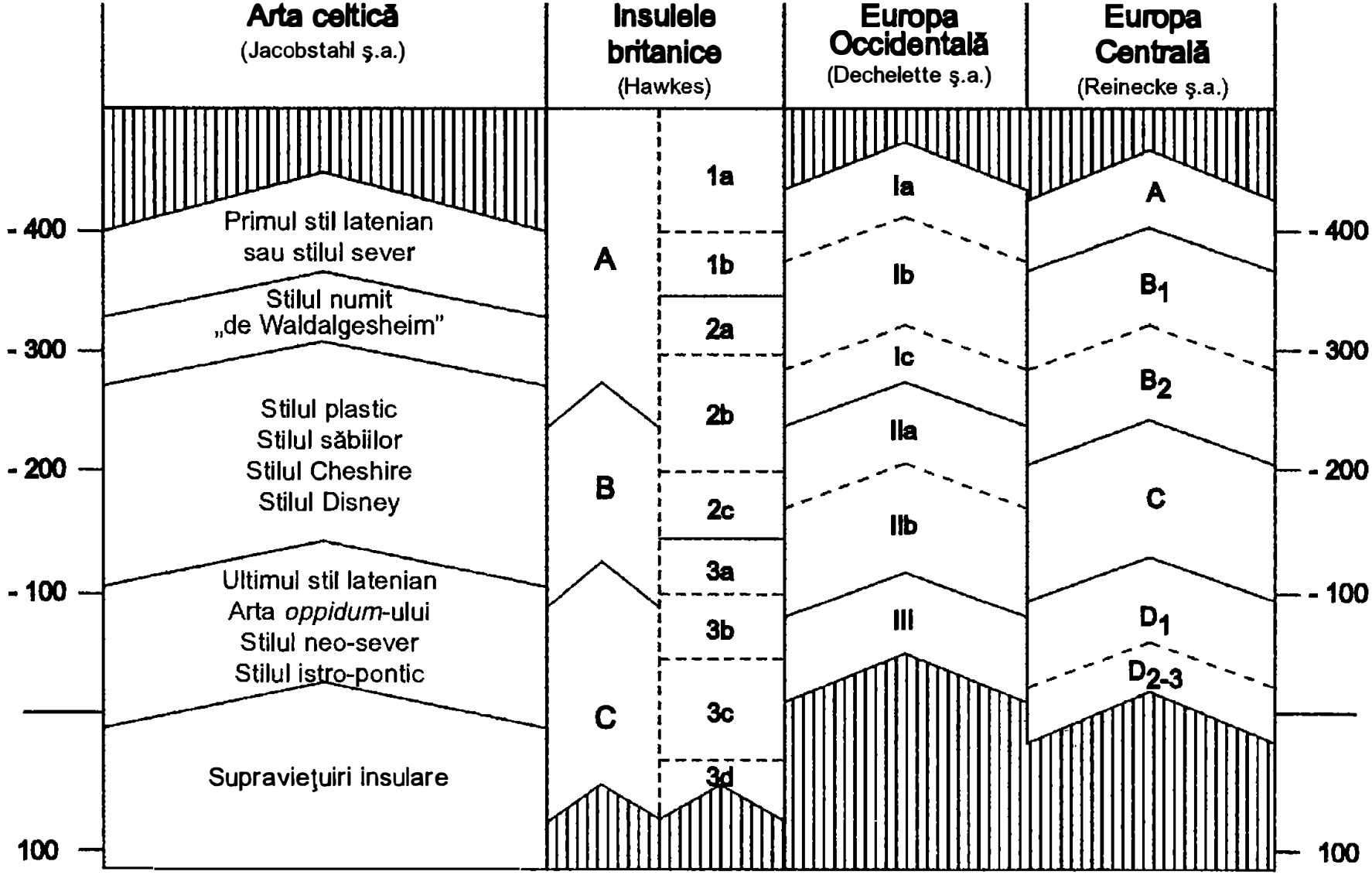

Fig. 1. Principalele cronologii arheologice şi stilistice din perioada latenianã.

Încă din 1908, săpăturile din marea necropolă de la Münsingen, lângă Berna, au oferit posibilitatea autorului lor, Jakob Wiedmer-Stern, care confirmase exinderea necropolei de la nord la sud, de a subdiviza prima perioadă a lui Tischler. El a stabilit trei faze — I*a*, I*b* şi I*c* — şi a încercat să împartă în două a doua perioadă (II*a*, II*b*). Această schemă a fost reluată şi dezvoltată de David Viollier (1911), care a aplicat-o la totalitatea podoabelor metalice lateniene provenite din podişul elveţian. El a împins începutul primei faze (I*a*) către mijlocul secolului al V-lea î.Hr., considerând că faza I*b* trebuia să corespundă expansiunii celtice din Italia, marcată printre altele de un eveniment important: cucerirea Romei, în 390/385 î.Hr. El nu a fost de acord cu împărţirea celei de-a doua perioade, situându-i sfârşitul în acelaşi timp cu ocuparea Galiei de către romani, la jumătatea secolului I î.Hr.

Sinteza cronologiilor lui Wiedmer-Stern, Viollier şi Déchelette constituie baza sistemului cronologic actual folosit pentru datarea vestigiilor arheologice din Europa Occidentală. Nu există o corespondenţă totală între acest sistem şi cel bazat pe cronologia lui Reinecke.

Savantul ceh Jan Filip (1956) a încercat să stabilească pentru Europa Centrală o cronologie cu caracter istoric, pornind de la date arheologice: prima perioadă (până la aproximativ 400 î.Hr.) constituie preludiul la expansiunea istorică a celţilor din a doua perioadă (400 până la 250 î.Hr.), cea de-a treia fiind caracterizată prin concentrarea, consolidarea şi transformarea vieţii economice (între aproximativ 250 şi 125 î.Hr.), cea de-a patra, prin dezvoltarea aşezărilor de tip *oppidum* şi apogeul expansiunii economice a celţilor (aproximativ între 125 şi 50 î.Hr.), ultima caracterizându-se prin decadenţa şi sfârşitul

perioadei dominate de aşezările de tip *oppidum*, datorită năvălirilor germane.

O situaţie specială este cea a insulelor britanice, unde cronologia Epocii fierului a fost stabilită de Christopher Hawkes (1931) în funcţie de principalele valuri de năvăliri venind dinspre continent, care au introdus noi mode şi tehnici. Apariţia generalizată a noului metal, într-o perioadă târzie a Epocii bronzului, pare a fi avut loc către sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. Această primă perioadă a Epocii fierului (A) constituie cadrul în care se manifestă, mai ales începând din secolul al IV-lea î.Hr., primele influenţe lateniene. Introducerea masivă a civilizaţiei lateniene provocată de populaţii venind dinspre Galia se desfăşoară între secolele al IV-lea şi al III-lea î.Hr. şi marchează începutul celei de-a doua perioade a Epocii fierului (B). A treia invazie importantă, cea a belgilor, atestată de Cezar, se situează la începutul secolului I î.Hr. şi schiţează o ultimă etapă a perioadei Epocii fierului preromane (C), care se termină cu ocuparea celei mai mari părţi a teritoriului de către romani, în a doua jumătate a secolului I al erei noastre.

Aceste trei perioade corespund, înainte de toate, unor fenomene culturale, iar valoarea lor în cronologie absolută este atât de diferită, în funcţie de regiuni, unde acestea sunt, de altfel, reprezentate în mod inegal, încât inventatorul lor a considerat necesară dublarea (1959) cu un cadru cronologic general şi invariabil a celor trei perioade ale Epocii fierului, subdivizate în faze (1*a*, 1*b*: de la 550 la 350 î.Hr.; 2*a*, 2*b*, 2*c*: între 350 şi 150 î.Hr.; 3*a*, 3*b*, 3*c*, 3*d*: între 150 î.Hr. şi până la începutul perioadei romano–britanice, care variază în funcţie de regiuni).

În ceea ce priveşte Epoca fierului irlandeză, limita sa inferioară este stabilită în mod arbitrar în momentul

creştinării ţării, la începutul secolului al V-lea d.Hr., dar cronologia sa este greu de stabilit. În urma unor săpături recente, s-a stabilit că primele influenţe lateniene ar fi putut să se manifeste începând cu secolele IV–III î.Hr. într-un mediu încă marcat de tradiţia locală a ultimei perioade a Epocii bronzului, foarte puţin modificată de câteva elemente hallstattiene.

În mod general, folosirea cronologiilor arheologice apare din ce în ce mai mult ca o unealtă de clasificare preliminară, care ar trebui să fie dublată de date organizate, chiar aproximativ, în ani calendaristici, singurii care permit stabilirea unor echivalenţe interregionale şi determinarea contextului istoric al obiectelor sau vestigiilor.

Capitolul V

ARTA CELTICĂ

Arta lateniană constituie cu siguranţă unul din aspectele cele mai impresionante ale civilizaţiei celtice din cea de-a doua perioadă a Epocii fierului. Mult timp, obiectele caracteristice pentru această epocă erau pur şi simplu clasate printre importurile de provenienţă mediteraneană, în special etruscă, sau considerate ca fiind imitaţii barbare şi stângace, lipsite de originalitate, ale acestor obiecte. Secolul al XIX-lea era, de altfel, puţin favorabil înţelegerii unei arte care, spre deosebire de arta clasică, deosebit de studiată în acea vreme, nu a ştiut să se exprime în domeniul arhitecturii şi al sculpturii monumentale. Arta lateniană este o artă a obiectelor mici: podoabe, arme, vase, monede. Nu au rămas decât puţine sculpturi în piatră, iar vestigiile arhitectonice nu au nici cea mai mică valoare estetică. Nu ştim decât puţine lucruri, şi acelea transmise în mod indirect, despre obiectele de lemn, material folosit de celţi în aceste două domenii.

Nu este, deci, surprinzător faptul că la originea identificării ştiinţifice a unei arte celtice lateniene şi a definirii raporturilor sale cu arta mediteraneană se află observaţiile arheologului german Adolf Furtwangler (1889), care era specialist în cercetarea obiectelor mici. Începând cu această dată, specialiştii în arheologie celtică apelează tot mai mult la studiul stilistic. Acesta nu numai că are un aport important la clasificarea tipologică, dar permite descifrarea mărturiei celei mai fidele, pe care o posedăm despre amestecul complex de influenţe, de moşteniri

diverse, de creaţii şi de mutaţii care au modelat şi transformat civilizaţia celtică din cea de-a doua perioadă a Epocii fierului. Se poate stabili astfel o cronologie a perioadei lateniene care se sprijină doar pe evoluţia stilistică, urmărind în special apariţia, transformarea şi dispariţia motivelor şi a tendinţelor în compoziţia ornamentelor.

Principala încercare în acest domeniu a fost făcută de Paul Jacobsthal (1944), care a distins în arta celtică veche (*Early Celtic Art*), corespunzând unei perioade cuprinse între secolul al V-lea şi secolul al II-lea î.Hr., trei faze succesive: faza iniţială a primului stil (*Early Style*), o a doua fază caracterizată prin stilul numit de Waldalgesheim, după localitatea renană unde a fost găsit cel mai spectaculos ansamblu de obiecte al acestei epoci, şi o a treia fază compusă din trei stiluri legate între ele prin raporturi destul de complexe: aşa-numitul „stil plastic", „stilul săbiilor ungare" şi, în sfârşit, „stilul Cheshire", numit astfel după caracterul ambiguu şi incomplet al unor măşti care sugerează chipul pisicii surâzătoare din *Alice în Ţara Minunilor*, de Lewis Carroll. Aceste denumiri mai sunt şi azi utilizate de cercetători, cu unele rezerve, datorită caracterului lor eterogen; ele sunt într-adevăr inspirate succesiv de noţiuni cronologice, topografice, tehnice, de tipul de suport şi, în sfârşit, de o comparaţie oarecum ezoterică, preluată din domeniul literar.

Au existat o serie de încercări menite să modifice această terminologie şi să precizeze valoarea relativă şi absolută a cronologiei stilistice. Astfel, istoricul de artă antică Karl Schefold (1950) a încercat să demonstreze paralelismul dintre evoluţia artei greceşti şi a celei lateniene. Această comparaţie este valabilă în special pentru începutul primei faze şi pentru cea de-a treia fază,

în care tendinţele manieriste le amintesc pe cele din arta elenistică. Paul-Marie Duval a luat drept punct de plecare pentru o nouă terminologie (1964 şi 1966) organizarea generală a ornamentaţiei: el a făcut astfel o distincţie între o artă severă, corespunzând aproximativ primului stil de la Jacobsthal, un stil liber ale cărui manifestări plastice şi grafice acoperă următoarele două faze, şi în sfârşit un stil neo-sever, care regrupează ultimele manifestări ale artei lateniene (posterioare secolului al II-lea î.Hr.), pe care Jacobsthal nu le inclusese în studiul său. Arheologul danez, care a încercat să stabilească o concordanţă între cronologia arheologică şi succesiunea de stiluri, a numit ultima perioadă a artei celtice continentale „stilul de Gundestrup", după numele sitului în care a fost găsit un vas de argint deosebit, de provenienţă târzie, ornamentat cu motive indiscutabil celtice. Deoarece acest obiect prezintă numeroase elemente stilistice nelateniene, dar frecvente în teritoriile învecinate cu litoralul Mării Negre, folosirea acestei denumiri nu este recomandată în afara regiunilor situate pe limita orientală a lumii celtice.

J.V.S. Megaw (1970) a folosit pentru a desemna această categorie mixtă, doar în parte celtică, şi ale cărei manifestări le putem observa încă din secolul al IV-lea, termenul de „stil histropontic". Acelaşi specialist în arta latenianã a delimitat un grup de reprezentări din secolul al III-lea care nu prezintă ambiguitatea din *Cheshire Style* şi în care figura este obţinută prin asamblarea unor elemente curbilinii, amintind de tehnica creatorilor de desene animate. El l-a numit *Disney Style*.

Termenul de *metamorfoză plastică* a fost introdus ulterior de P.-M. Duval şi V. Kruta, pentru a desemna forme tranzitorii, specific celtice, care grupează elemente vegetale, umane, animale sau abstracte, în ansambluri în

care este imposibil de determinat caracteristica predominantă.

Arta insulară, care se dezvoltă remarcabil începând din secolul I î.Hr., constituie una dintre manifestările cele mai originale şi rafinate ale artei celtice şi a fost studiată în special de Cyril Fox (1958), a cărui operă în acest domeniu constituie replica celei dedicate continentului de către Jacobsthal.

Este puţin probabil să mai intervină modificări importante în schema generală de dezvoltare a artei lateniene: începe printr-o fază arhaică de formare (secolul al V-lea şi începutul secolului al IV-lea î.Hr.) dominată de influenţe etrusce, continuă printr-o fază de echilibru pe care am putea-o califica drept clasică (secolul al IV-lea î.Hr.), în care constatăm o îmbogăţire prin introducerea unor noi motive de origine în principal greacă (stilul vegetal continuu al lui V. Kruta), o perioadă de înflorire (secolul al III-lea î.Hr.), în timpul căreia constatăm o exploatare maximă a resurselor grafice şi plastice din repertoriul anterior şi, în sfârşit, perioada care nu prezintă relativa omogeneitate a celor precedente şi în care se întâlnesc expresii stilistice din cele mai diverse: renaşterea unui fel de neo-clasicism latenian, rafinamente manieriste care se suprapun peste cele din perioada precedentă, influenţe străine mai mult sau mai puţin asimilate şi alte manifestări a căror natură rămâne de determinat. Cea mai mare longevitate o prezintă arta din insulele britanice, în special din Irlanda, în care ultimele ecouri ale artei lateniene participă, în secolele al V-lea şi al VI-lea ale erei noastre, la formarea unei arte celtice de mare originalitate.

Trebuie totuşi subliniat ca arta celtică din a doua perioadă a Epocii fierului prezintă, în afara unei incontestabile unităţi, caractere regionale mai mult sau mai puţin

accentuate, într-o măsură variabilă în funcţie de perioade. Determinarea acestor caracteristici geografice ale artei lateniene şi studiul interferenţelor lor fac astăzi obiectul de activitate al specialiştilor din acest domeniu.

Capitolul VI

NUMISMATICA

Monedele celtice au atras atenţia amatorilor de antichităţi cel puţin de la începutul secolului al XVII-lea şi au fost probabil primele vestigii atribuite fără echivoc celţilor protoistorici. Primul atlas de monede celtice, remarcabil pentru secolul al XIX-lea şi folosit încă în zilele noastre, a fost publicat de Joachim Lelewel în 1840, deci cu mult înainte ca savanţii să fi devenit conştienţi de celelalte aspecte arheologice ale civilizaţiei celtice din cea de-a doua perioadă a Epocii fierului.

Nu este de mirare faptul că descoperirile de monede de aur celtice au stârnit nu numai curiozitatea savanţilor, dar şi imaginaţia populară: un tezaur ca cel descoperit accidental în 1771, în Boemia, lângă Podmokly (la aproximativ 20 de kilometri de *oppidum*-ul de la Stradonice), format din peste 7000 de monede de aur, cu o greutate totală de 50 kilograme, sau monedele de aur găsite accidental pe câmpurile din diverse regiuni aveau ceva miraculos. Aşa s-a născut la ţăranii din Europa Centrală credinţa că monedele de aur descoperite după ploaie, datorită strălucirii lor, se născuseră din contactul curcubeului cu pământul, de unde şi numele de „creuzete ale curcubeului" (germ. *Regenbogenschüsselschen*), folosit şi în zilele noastre pentru a desemna unele serii provenind din aceste regiuni.

Cu toate acestea, mult timp monedele celtice nu au fost privite de către savanţi decât ca nişte imitaţii grosolane şi fără interes intrinsec al prototipurilor greceşti şi romane.

Iniţial, s-a încercat includerea acestor bani consideraţi barbari în acest mare patrimoniu şi stabilirea unei clasificări cronologice şi geografice, fără a li se aplica în mod sistematic metodele de analiză create în celelalte ramuri ale numismaticii, unde stadiul clasificării în funcţie de interesul colecţionarilor şi al negustorilor de monede a fost mai repede depăşit.

Nu de mult timp însă, o serie de lucrări, incluzând printre ele şi monumentala şi remarcabila sinteză realizată de Jean-Baptiste Colbert de Beaulieu, referitoare la Galia (1973), au dezvăluit calitatea şi cantitatea informaţiilor pe care le puteau furniza aceste vestigii care, prin dimensiunea lor, se situează printre cele mai modeste dintre cele pe care ni le-au lăsat celţii.

Abia acum putem înţelege interesul artistic pe care l-au stârnit creaţiile acestor gravori, capabili să realizeze o imagine complexă într-un câmp circular al cărui diametru nu depăşeşte 18–20 milimetri. Constrângerea impusă de necesitatea menţinerii unei asemănări generale între emisiunile succesive provenind din aceeaşi cetate, dar şi nevoia diferenţierii lor simple şi fără echivoc, a stimulat la aceşti artişti de elită o mare virtuozitate în arta variaţiunii. Imaginile monetare sunt descompuse în motive mai mult sau mai puţin stilizate, care sunt mai apoi adunate în noi compoziţii: transformări îmbogăţite sau, dimpotrivă, simplificate, ale prototipului, dar uneori şi o întoarcere insolită la forme realiste, pe care un observator neavizat ar putea să le plaseze la începuturile unor serii în care ele, de fapt, nu constituie decât ultimele verigi. Studiul stilistic al monedelor este cu atât mai dificil, cu cât, aşa cum a demonstrat Paul-Marie Duval (1973), nu poate fi efectuat decât pornind de la imagini monetare complete, aşa cum apar în tiparul realizat de artist. Dar cum acestea nu

seamănă niciodată cu cele de pe matriţa al cărei diametru este în general mai mic, iar astfel imaginea apare de regulă descentrată, trebuie să recurgem la o anevoioasă reconstituire grafică, pornind de la câteva monede turnate în aceeaşi formă.

Calitatea extraordinară a acestor miniaturi plastice, cum ar fi, de exemplu, monedele bătute de parisii sau de popoarele belgilor şi armoricanilor, nu a fost cu adevărat revelată decât prin mărirea fotografică. Aceste capodopere ale artei celtice se numără printre cele mai reuşite din punct de vedere estetic, remarcându-se şi prin faptul că-i duc mai departe puterea şi exuberanţa într-o epocă (secolele II–I î.Hr.) în care asistăm, mai ales pe continent, la o vădită sărăcire a acesteia.

Introducerea monedei atestă la celţi o importantă mutaţie economică: substituirea, cel puţin parţială, a schimburilor, facilitată de folosirea monedei în locul practicii trocului. Puterea de a bate monedă era nu numai o chestiune de prestigiu, dar şi o sursă de profit deloc neglijabilă, deoarece, conform unei reguli bine cunoscute, fiecare emisiune aducea cu sine o uşoară reducere a cantităţii de metal preţios (titlu) faţă de precedenta, valoarea nominală rămânând aceeaşi. Nu trebuie, deci, să ne mirăm, atâta timp cât fabricarea banilor reflecta nu numai situaţia economică, dar şi evenimentele cu caracter politic.

Este posibil ca primele emisiuni ale celţilor continentali să fi avut loc către sfârşitul secolului al IV-lea î.Hr., în timp ce baterea de monedă nu a fost introdusă în insulele britanice decât în secolul I î.Hr., cu ocazia migraţiei belgilor. Irlanda este singura provincie din lumea celtică în care folosirea monedei a fost complet necunoscută, ceea ce corespunde perfect structurii sale economice primitive, cunoscută prin texte.

În cea mai mare parte a teritoriului Galiei, sistemul monetar a fost, se pare, controlat încă de la început de arverni, care au imitat, iniţial, într-o manieră destul de servilă, staterii de aur ai lui Filip al II-lea al Macedoniei (359–336 î.Hr.); această monedă, foarte apreciată, şi care a circulat un timp destul de îndelungat, a putut fi calificată drept „dolar" al Antichităţii. Din aceste „filipe", care aveau inscripţionat pe avers capul lui Apollo încununat cu lauri şi pe revers o trăsură cu doi cai, au derivat majoritatea imaginilor monetare din lumea occidentală înaintea renunţării la etalonul-aur.

O excepţie interesantă o constituie imitarea staterilor de aur de la Taranto (bătuţi între 344 î.Hr. şi 302 î.Hr.), în circulaţie la ambienii de pe valea fluviului Somme, cel puţin până la căderea cetăţii, în 272 î.Hr. Introducerea acestei monede, probabil pe cale maritimă, este în general considerată o consecinţă a comerţului cu cositor. Aceasta a constituit prototipul principal pentru monedele din regiunea belgiană.

Fabricarea banilor la Marsilia nu a avut înainte de ocupaţia romană nici o influenţă notabilă în Galia Transalpină, dar a fost imitată din plin, probabil încă din secolul al IV-lea î.Hr., în regiunea cisalpină, în teritoriile de la nordul fluviului Pad, unde monedele inspirate de drahmele de argint greceşti au fost folosite şi de veneţii de origine neceltică. Emisiunile padane, ca de altfel şi restul numerarului celtic, au circulat puţin în afara zonei lor de origine: o comoară descoperită în Cornwall-ul britanic constituie una dintre puţinele mărturii ale comerţului cu cositor. La sud de Pad, boiii par a fi adoptat un tip de monede derivate din drahmele greceşti. Ultimele cercetări ne permit să distingem în emisiunile padane faciesuri[21]

[21] Facies — ansamblul unor aspecte caracteristice privind o cultură sau un anumit fenomen arheologic. (n.red.)

atribuabile marilor popoare din regiune (insubrii, cenomanii, boiii).

În Europa Centrală, prototipul principal a fost staterul de aur al lui Alexandru (336–323 î.Hr.). În ceea ce îi priveşte pe celţii din est şi sud-est, emisiunile lor sunt constituite aproape în exclusivitate din monede de argint derivate din tetradrahmele lui Filip al II-lea şi ale lui Alexandru, din cele ale lui Antigonos Gonatas (277–239 î.Hr.), despre care ştim că avea în armata sa, în 274 î.Hr., un corp important de mercenari celţi şi, în fine, din cele emise de cetăţile Larissa, Thasos şi Bizanţ. Galaţii din Asia Mică s-au inspirat în special din monedele din Tars şi din cele ale lui Euthydemos al Bactriei (222–187 î.Hr.).

În zona occidentală are loc o răsturnare totală a sistemului monetar în cursul secolului al II-lea î.Hr., o dată cu afirmarea progresivă a *civitates*-urilor şi cu sfârşitul emisiunii de monede relativ unitară, considerată în mod tradiţional ca expresie a unei hegemonii exercitate asupra celei mai mari părţi a Galiei de către poporul arvern. Nici o cetate galică nu a rezistat tentaţiei de a-şi afirma suveranitatea prin emisiunea unei monede proprii. Această înmulţire surprinzătoare şi relativ bruscă a emisiunilor de monede a dus nu numai la o diversificare fără precedent a tipurilor lor, la variaţiuni locale din ce în ce mai mari, dar şi la scăderea titlului lor, cu alte cuvinte la o mărire intenţionată a diferenţei dintre valoarea nominală şi valoarea reală a monedei. Acestea nu prezentau interes în afara teritoriului cetăţii care le emitea, decât din punct de vedere al greutăţii metalului preţios pe care-l conţineau, de unde şi prezenţa unor mici cântare printre obiectele găsite în *oppidum*-uri.

Trei popoare puternice din estul Galiei — lingonii, sequanii şi eduenii — au abandonat atunci etalonul aur al

staterului, pentru a se alinia la dinarul de argint al romanilor. Înainte de acest moment, probabil din secolul al III-lea î.Hr. au apărut în actuala regiune Languedoc imitaţii ale drahmelor din Rhodos şi Ampurias, numite „monedele cu cruce".

În Galia, ultima perioadă de fabricare a banilor, cu excepţia celor de aur, nu este întreruptă de cucerirea romană şi nu se termină probabil decât în timpul domniei lui Augustus; atunci apar monede de bronz bătut sau turnat în forme de argilă şi imprimate cu o matriţă. Circulaţia acestui mărunţiş galic este cu siguranţă cea mai longevivă dintre cele pe care au cunoscut-o monedele celtice: acestea pot fi găsite chiar şi în situri arheologice datând din secolul al III-lea al erei creştine.

Influenţa fabricării de bani de către romani se manifestă din secolul I î.Hr. şi în lumea orientală, unde ultimele emisiuni celtice, bătute de eravisci, în Ungaria, nu mai sunt decât copii fidele ale dinarului.

PARTEA A DOUA

EVENIMENTELE

Capitolul I

PROBLEMA ORIGINII CELŢILOR

Când au fost recunoscute de greci şi de etrusci, popoarele celtice trecuseră deja printr-o lungă evoluţie în anonimatul civilizaţiilor europene din prima perioadă a Epocii fierului şi din Epoca bronzului, pe care nu o cunoaştem decât din vestigiile arheologice ce ne-au parvenit şi din acele informaţii preţioase, dar din păcate puţine, furnizate de lingvistica comparată şi de toponimie.

Atribuirea culturilor arheologice din Europa barbară unor grupuri etnice este absolut ipotetică înainte de sfârşitul primei perioade a Epocii fierului. Aceasta, cel puţin, este poziţia ştiinţei protoistorice actuale, care se ridică împotriva identificărilor categorice şi uneori cam simpliste, la modă între cele două războaie mondiale. Conceptul de derivaţie liniară este, în zilele noastre, înlocuit, în etnogeneză, de procesul de formare mai complex în cadrul căruia filiaţia limbii nu constituie decât un aspect, desigur important, dar nu determinant. Problema este bine ilustrată de apariţia popoarelor moderne, şi, dacă am inventa, de exemplu, termenul absurd de *protofrancez* care s-ar putea aplica la galo–romani şi la năvălitorii germanici, ne-am da seama cât de ridicol este cel de *protocelţi*.

Populaţiile celtice făceau parte din ramura occidentală a familiei indoeuropene, care a pătruns prin sud-est sau est în vaste teritorii locuite de populaţii autohtone, destul de solid înrădăcinate pentru a lăsa în toponimie urme uneori destul de substanţiale. Numeroasele încercări făcute pentru a identifica apariţia indoeuropenilor cu cea a unei culturi arheologice bine conturate nu au dat încă rezultate pe deplin satisfăcătoare. Un mare număr de savanţi consideră că le pot include printre populaţiile cu ocupaţii predominant pastorale de la sfârşitul eneoliticului (cunoscute şi sub numele de populaţii cu topoare de luptă, dintre care grupul cel mai cunoscut este cel al ceramicii decorate cu ornamente în formă de coardă), care, în cursul celui de-al III-lea mileniu î.Hr., au introdus în Europa Centrală şi în unele regiuni occidentale calul, vehiculul cu roţi şi obiceiul mormintelor individuale acoperite cu un tumul. Alţi protoistorici situează apariţia indoeuropenilor în neolitic, afirmând că ei sunt acei colonişti veniţi din Asia Mică şi care, traversând Balcanii şi regiunile dunărene (de unde şi numele de neolitic dunărean, curent atribuit acestei civilizaţii), au răspândit, începând din mileniul al V-lea î.Hr., agricultura până în Europa Occidentală. La ora actuală, este imposibil de lămurit această problemă şi, de altfel, nimic nu probează că nu au fost mai multe valuri succesive. Pe de altă parte, concluziile unor lingvişti, bazate pe analiza vocabularului comun al diferitelor grupuri indoeuropene, sugerează că separarea lor a coincis mai mult sau mai puţin cu apariţia tehnicilor de prelucrare a metalului.

Se poate, aşadar, presupune cu o aproximaţie destul de mare că populaţiile celtofone au constituit unul din principalii factori etnici ai Europei protoistorice încă din Epoca bronzului, adică de la sfârşitul celui de-al III-lea mileniu î.Hr. Nu este însă necesară includerea lor în

mozaicul de culturi arheologice anonime, ale căror caracteristici reflectă, probabil, în unele cazuri, altceva decât apartenenţa la un grup lingvistic.

Localizarea tradiţională a vechilor populaţii celtofone într-o arie unde vor apărea mai târziu primele manifestări ale civilizaţiei lateniene — vaste teritorii situate între Burgundia şi Boemia, la nordul Alpilor şi la sudul marilor câmpii, este foarte posibilă, dar nu exclude existenţa unor grupuri eterogene, asimilate ulterior. Trebuie, deci, să afirmăm cu prudenţă celticitatea civilizaţiei perioadei medii a Epocii bronzului (a doua jumătate a mileniului al II-lea î.Hr.), numită civilizaţia tumulilor, după caracteristicile sepulturilor din acea epocă. Este însă incontestabil faptul că această moştenire îndepărtată poate fi regăsită în patrimoniul cultural al celţilor din a doua perioadă a Epocii fierului.

Un caz particular este cel al aşa–zisei civilizaţii a câmpurilor cu urne (mai recentă — secolele XIV–IX î.Hr.), nume, de altfel, înşelător în privinţa exclusivităţii ritului funerar al incinerării. Răspândirea sa pe o arie cuprinsă între Spania şi Europa Centrală i-a determinat pe unii savanţi să caracterizeze această civilizaţie drept prima mare expansiune celtică. Aceasta ar putea explica în special popularea celtică a Peninsulei Iberice, care, conform altor surse decât cele arheologice, pare a fi destul de îndepărtată în timp, pe când primele elemente lateniene nu par a fi anterioare începutului secolului al III-lea î.Hr. S-a crezut chiar că ar fi posibilă identificarea acestui ipotetic prim val celtic, pornind de la o teorie asupra evoluţiei limbilor celtice, astăzi abandonată, cu aşa-zişii „goidelis".

Nu putem să ne îndoim de prezenţa celţilor printre populaţiile aparţinând aşa-zisei civilizaţii a câmpurilor de urne, care, cu siguranţă, includea şi alte grupuri etnice. Civilizaţia câmpurilor cu urne corespunde în realitate unui

grad de producţie şi de folosire a obiectelor de bronz necunoscut până atunci. Este adesea greu de făcut o distincţie între o asemănare care decurge din extinderea influenţei centrelor de producţie şi o reală moştenire culturală. De exemplu, asemănarea anumitor forme ceramice din regiuni îndepărtate se explică mai curând prin imitarea aceloraşi vase metalice, decât printr-un raport direct între regiuni sau printr-o deplasare a populaţiilor.

Aceleaşi fenomene pot fi totuşi întâlnite aproape peste tot la sfârşitul Epocii bronzului: dezintegrarea unei structuri sociale — care, după habitat şi necropole, pare a fi fost la început relativ egalitară — şi diferenţierea progresivă a unei clase privilegiate, caracterizate prin prezenţa în mor minte a unor piese de harnaşament, însoţite uneori de arme. Introducerea armelor de fier deosebit de periculoase a sporit importanţa clasei cavalerilor, care a devenit, din acel moment, elementul determinant al structurii sociale.

Civilizaţia primei perioade a Epocii fierului, care urmează după cea a câmpurilor cu urne, este numită hallstattiană, după necropola descoperită la Hallstatt, în regiunea austriacă Salzkammergut, extrem de bogată datorită exploatării salinelor şi comerţului cu sare. Astfel se explică descoperirea, în situl cu acelaşi nume, a unor obiecte caracteristice pentru cele două mari domenii culturale ce pot fi grupate sub termenul generic de civilizaţii hallstattiene, occidentală şi orientală. Cea de-a doua pare să fi aparţinut în exclusivitate unor populaţii nonceltice, dintre care îi putem cita pe veneţi şi pe iliri la sud, pe sciţii din curbura carpatică şi pe ipoteticii lor predecesori, traco–cimerienii. În concluzie, celţii trebuie căutaţi în cadrul civilizaţiei hallstattiene occidentale.

Putem, de asemenea, observa organizarea clasei militare în jurul căpeteniilor, ale căror putere şi prestigiu

crescânde au făcut necesară construirea unor locuinţe fortificate şi elaborarea unui rit funerar deosebit de spectaculos. Trupul celui decedat era dus la mormânt după un ceremonial cunoscut şi în Grecia homerică şi la sciţi, pe un car cu patru roţi, fiind îngropat într-o cameră acoperită de un tumul, împreună cu armele lor şi cu numeroase ofrande alimentare — între acestea carnea de porc ocupând un loc aparte, pe care-l va păstra în continuare la celţii din a doua perioadă a Epocii fierului.

Specialiştii sunt în unanimitate de acord asupra faptului că aceşti războinici hallstattieni din teritoriile cuprinse între Burgundia şi Boemia sunt strămoşii direcţi ai celţilor latenieni. Părerile sunt împărţite atunci când trebuie stabilit dacă nu cumva această clasă militară constituia un element alogen în raport cu restul populaţiei, despre care vestigiile arheologice ne furnizează informaţii mai puţin substanţiale. Unii consideră că celţii se impuseseră în calitate de clasă dominantă în faţa unor populaţii de origini etnice diferite, alţii nu văd în apariţia acestei clase decât produsul evoluţiei interne a societăţii celtice. Alţii sunt de părere, poate pe bună dreptate, că nu există contradicţii între cele două ipoteze şi că situaţia diferă în funcţie de regiuni. Ceea ce ştim despre perioada următoare pledează în favoarea ultimei abordări a problemei. Nimic nu ne permite însă, pentru moment, să lămurim complet această importantă problemă a definirii naturii reale a populării celtice, înainte de perioada lateniană. Nu dispunem de nici o dovadă indiscutabilă privind apartenenţa etnică a celor care au fost numiţi „prinţii" primei perioade a Epocii fierului.

Dificultăţile şi incertitudinile legate de identificarea etnică a culturilor arheologice fără scriere sunt bine ilustrate de cazul aşa-numitei culturi *Golasecca* din nordul

Italiei: având o filiaţiune categoric peninsulară, aceasta aparţine totuşi unei populaţii vorbitoare de limbă celtică, după cum atestă documentele epigrafice.

Este necesar să amintim că civilizaţia hallstattiană, aşa cum dovedeşte arheologia, este, datorită caracteristicilor sale, care pot fi calificate fără exagerare drept homerice, un cadru indiscutabil mai bine adaptat societăţii celtice descrise în textele irlandeze, decât civilizaţiei lateniene aflate la apogeul său.

Capitolul II

NAŞTEREA CIVILIZAŢIEI LATENIENE ÎN SECOLUL AL V-LEA Î.HR.

Civilizaţia hallstattiană de tip occidental se caracterizează prin apariţia şi răspândirea prelucrării fierului, în special în domeniul armamentului, prin înflorirea unei arte decorative cu motive esenţial geometrice, prin coexistenţa generală a riturilor funerare de înhumare şi incinerare, prin constituirea şi consolidarea progresivă a unei structuri sociale ierarhice, dominată de căpeteniile clasei militare. Populaţiile hallstattiene locuiesc în situri strategice, de unde pot să controleze căile de comunicaţie şi principalele materii prime, dar mai ales să realizeze schimburi comerciale la mare distanţă, stimulate de naşterea civilizaţiilor urbane, greacă şi etruscă, pe litoralul nordic al Mediteranei.

Datorită contactului cu aceste civilizaţii, lumea hallstattiană, moştenitoare directă a tradiţiilor anterioare Europei protoistorice, se transformă. Schimbările sunt la început lente şi inegale, însă, mai târziu, se produce o adevărată mutaţie care, în cursul secolului al IV-lea î.Hr., duce la asimilarea influenţelor mediteraneene — cu atât mai puternice, cu cât în acea epocă celţii intră în contact cu lumea greco–etruscă — şi la fuzionarea lor cu fondul anterior, considerabil modificat, care este complet absorbit. Este momentul apariţiei civilizaţiei celtice din cea de-a doua perioadă a Epocii fierului — perioada clasică a civilizaţiei lateniene.

Au existat, cu siguranţă, relaţii neîntrerupte între Europa barbară şi Europa mediteraneană, cel puţin începând din secolul al VII-lea î.Hr., dar ele au înflorit mai ales în secolul al VI-lea î.Hr., o dată cu crearea oraşului foceean Massalia (actualul Marsilia), situat la capătul a ceea ce se pare că a fost una din căile principale ale cositorului britanic; datorită, de asemenea, creării comptoarelor comerciale greco–etrusce de la Adria şi Spina, în delta Padului — cale fluvială care permitea un acces facil până la trecătorile alpine şi pe care învecinarea cu drumul chihlimbarului o punea în contact direct cu zona orientală a lumii hallstattiene.

Natura exactă a legăturilor comerciale dintre greci şi etrusci, pe de-o parte, şi celţi sau vecinii lor, pe de alta, este greu de precizat. Primii importau, cu siguranţă, materii prime: cositor de origine britanică sau central–europeană, cupru din Alpi, aur provenit din nisipurile aurifere din Renania şi Boemia, chihlimbar din Baltica, dar poate şi blănuri, piei sau alte mărfuri care puteau rezista la o călătorie atât de lungă şi, în sfârşit, mână de lucru: prizonieri de război sau membri ai claselor de jos, vânduţi ca sclavi.

Vestigiile arheologice atestă cel mai bine produsele exportate de centrele mediteraneene. O singură materie primă: coralul, utilizat începând de la sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr. de meseriaşii celţi pentru a orna unele podoabe metalice. O serie de vase destinate servirii vinului: *oenochoe* (urcior) în care se punea băutura, *situle* (găleţi), cratere[22] sau ceaune, în care se amesteca vinul cu apa, strecurătoare de bronz pentru filtrarea lichidului şi îndepărtarea reziduurilor de răşini aromatice, cupe de

[22] Crater (gr.) — vas mare adânc, cu gura largă, de obicei cu două toarte şi picior profilat, utilizat pentru amestecul vinului. (n.red.)

băut şi alte obiecte ceramice. S-a emis chiar ipoteza că aceste articole nu constituiau obiectul schimburilor comerciale, ci erau doar daruri ce însoţeau marfa principală: vinul, al cărui transport este atestat în numeroase situri de către amfore vinare sau fragmente din ele. Absenţa acestora în alte localităţi nu prezintă mare importanţă, deoarece vinul era probabil livrat în burdufuri, ambalaj mai adecvat dificultăţilor călătoriei şi care nu a lăsat nici o urmă arheologică.

Vinul era, deci, un produs de lux, care sporea prestigiul căpeteniilor militare, care aveau, printre altele, marele privilegiu de a supraveghea şi controla schimburile comerciale de pe teritoriul controlat. Consumul său dobândeşte progresiv o funcţie socială şi, de asemenea, un rol important în ritul funerar rezervat celor pe care-i numim în mod curent „prinţii" hallstattieni. Din acest motiv, în mormintele lor pot fi găsite, alături de obiecte personale şi ofrande, unelte folosite pentru servitul vinului. Faptul că acest privilegiu nu era rezervat numai bărbaţilor de rang înalt, ci putea fi şi apanajul anumitor femei, este atestat de cazul „prinţesei" îngropate pe la 500 î.Hr. la poalele fortăreţei de la Vix, sau de un mormânt mai recent, la Reinheim în Sarre, fiind probabil consecinţa existenţei unor dinastii ereditare.

Răspândirea consumului vinului constituie aspectul cel mai evident, dar nu singurul şi nici cel mai important, al influenţelor mediteraneene asupra lumii hallstattiene. Acest fenomen are o importantă semnificaţie: principalii, dacă nu singurii, beneficiari ai dezvoltării legăturilor comerciale la mare distanţă erau căpeteniile militare şi apropiaţii lor. Produsele importate contribuiau astfel la mărirea diferenţei dintre membrii nu prea numeroşi ai clasei dominante şi restul populaţiei. Dificultăţile pe care le

întâlnim în localizarea urmelor arheologice ale acestei clase, mai ales ale necropolelor sale, evidenţiază şi mai mult contradicţiile interne din sânul societăţii hallstattiene... Este adevărat, însă, că situaţia se prezintă în mod diferit în funcţie de regiuni şi că evoluţia acestui fenomen este departe de a fi uniformă.

Se pot observa, de asemenea, şi diferenţe în ceea ce priveşte importanţa traficului pe cele două căi principale care legau lumea celtică de la nordul Alpilor de lumea mediteraneană. Crearea coloniei *Massalia* (pe la 600 î.Hr.), precedată probabil de existenţa în zonă a unui comptoar al grecilor insulari (din Rhodos), facilitase pătrunderea influenţelor elenistice în bazinul Ronului.

Descoperirile făcute, cu ocazia săpăturilor arheologice, la fortăreaţa din Pêgue (Drôme) sunt deosebit de interesante din acest punct de vedere, deoarece au scos la lumină fazele succesive ale unui habitat în care s-a dezvoltat, sub influenţa massaliotă, o producţie de ceramică indigenă pictată atât de asemănător cu modelele mediteraneene, încât a putut fi numită ceramică pseudo-ioniană. Cazul de la Pêgue este cel mai cunoscut, dar este departe de a fi unic în regiunea fluviului Ron. *Oppidum*-ul cunoaşte, începând din ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr., o înflorire deosebită, datorită integrării sale în economia massaliotă, dar, către sfârşitul primei treimi a secolului al V-lea î.Hr., acest sit este devastat de un incendiu şi multă vreme nu va mai fi ocupat decât sporadic. Această distrugere brutală este în general explicată prin coborârea populaţiilor celtice în Valea Ronului, urmată, probabil, de întreruperea temporară a comerţului cu cositor.

Această ipoteză ar putea explica, poate, şi declinul aproape simultan al fortăreţei de pe Muntele Lassois à Vix (Côte-d'Or), care era, se pare, unul dintre cele mai

importante popasuri pe drumul cositorului între Marea Mânecii, Oceanul Atlantic şi Marea Mediterană. Faptul că obiectele găsite în acest sit sunt de origine etruscă şi grecească ne permite să ne gândim la legătura sa directă cu nordul Italiei, probabil prin trecătorile din Munţii Jura, podişul elveţian şi trecătorile alpine, şi la relaţiile cu Massalia, prin văile fluviilor Saône şi Ron. Situl de la Vix se găseşte într-o zonă care era locuită în prima perioadă a Epocii fierului de populaţii celtice, înrudirea sa culturală cu o serie de situri existente mai la est, până în Boemia şi Turingia, fiind incontestabilă, mai ales în ceea ce priveşte materialul metalic. O particularitate a Muntelui Lassois este prezenţa masivă a unei frumoase ceramici decorate cu motive geometrice policrome. Este vorba de o producţie indigenă a cărei filiaţie nu este încă destul de clară şi a cărei răspândire a fost limitată la teritoriile dintre fluviile Yonne şi Marna.

Fortăreaţa de la Camp de Château lângă Salins (Jura), alt sit în care s-au găsit numeroase fragmente de ceramică grecească, pare să fi cunoscut de asemenea un declin progresiv, începând cu jumătatea secolului al V-lea î.Hr.

Trebuie amintit faptul că influenţele greceşti pornite de la Massalia au ajuns pe valea fluviului Saône, prin pasajul de la Belfort şi pe Rin, la situl bavarez de la Heuneburg, lângă Sigmaringen, pe Dunăre (la aproximativ 50 de kilometri la nord de Lacul Constanţa), una din cele mai cunoscute fortăreţe hallstattiene, atât prin cantitatea, cât şi prin calitatea descoperirilor. Importanţa sa se poate explica prin poziţia strategică la întâlnirea drumurilor venind dinspre vest, nord şi sud şi deschiderea lor către Valea Dunării. În afară de obiectele importate şi de un fragment folosit la fabricarea unei toarte de *oenochoe* de tip etrusc, fortăreaţa de la Heuneburg a fost un exemplu

unic de influenţă directă a arhitecturii militare mediteraneene asupra mediului hallstattian: în timpul celei de-a treia reconstrucţii a sitului, fortificaţiile de tip tradiţional făcute din lemn, pământ şi piatră au fost înlocuite de un zid de cărămidă nearsă, clădit pe o temelie de piatră fără mortar, cu parament bine fasonat. Această incintă prezenta pe latura nordică, cea mai bine apărată din punct de vedere natural, o serie de bastioane pătrate, aşezate la distanţe egale. Folosirea respectivei soluţii de dispunere a bastioanelor, cât şi a acestei tehnici de construcţie, întâlnită şi la incinta de la Gela, în Sicilia, nu se poate explica decât prin intervenţia directă a unui arhitect grec. Era fără doar şi poate o lucrare prestigioasă, dar altfel puţin adaptată la condiţiile locale. Reconstrucţiile ulterioare au fost efectuate folosindu-se din nou metoda tradiţională.

Ca şi celelalte centre hallstattiene, fortăreaţa de la Heuneburg este înconjurată, pe o rază de câţiva kilometri, de numeroşi tumuli. Cel mai impunător, Hochmiele, cu o înălţime de 13,5 metri şi un diametru de 50 de metri, avea în centru un mormânt „princiar" cu car, jefuit demult, şi un altul, asemănător, aşezat lateral, care a fost descoperit intact. Dintre multele artefacte, fragmentele textile, aparent modeste, prezintă un interes deosebit. S-a putut astfel dovedi prezenţa unor broderii de mătase, care nu puteau, proveni decât din îndepărtata Chină, aduse probabil de sciţii nomazi, mânaţi spre vest şi sosiţi pe la sfârşitul secolului al VI-lea şi în cursul secolului al V-lea î.Hr. în vecinătatea populaţiilor celtice. Nu este deloc imposibil ca unele influenţe orientale să fi pătruns direct în Europa Centrală prin intermediul grecilor şi mai ales al etruscilor.

Asemenea ceramicii de la Vix, ceramica indigenă de Heuneburg este decorată cu motive geometrice, dintre care unele, care aparţin deja secolului al V-lea î.Hr., pot fi greu comparate cu cele locale şi se aseamănă în mod surprinzător cu motivele existente pe ţesăturile etrusce din acea vreme.

La aproximativ o sută de kilometri la nord de Heuneburg, fortăreaţa de la Hohen Asperg, lângă Stuttgart, pare a fi avut o importanţă la fel de mare. Aşa o dovedesc cel puţin tumulii din împrejurimi: cel de la Hirschlanden — deasupra căruia era situată la început o statuie de războinic, ecou îndepărtat al sculpturii greceşti sau italice — şi tumulul numit *Grafenbuh*, care conţinea fildeşuri siro–feniciene asemănătoare cu cele găsite frecvent în Etruria.

Descoperit în aceeaşi zonă şi studiat recent, gorganul retezat de la Hochdorf acoperea o cameră funerară, protejată de un impunător capac de buşteni şi pietre, în care se afla un personaj înarmat şi bogat împodobit, întins pe un pat de bronz decorat, obiect deosebit, adus probabil din Italia de Nord. Lângă el s-a descoperit un car de paradă cu patru roţi şi un somptuos serviciu de masă pentru mai mulţi oaspeţi, între care un ceaun mare şi rotund, fabricat probabil într-un atelier grecesc din sudul Italiei.

Pe măsură ce înaintăm spre nord şi est, importurile mediteraneene devin din ce în ce mai rare. În Boemia, până în prezent, nu a fost găsit decât un singur fragment de ceramică grecească, într-o cabană din micul habitat rural de la Kadan, în Munţii Metaliferi, la capătul drumului care, prin cursul superior a râului Ohre şi cel al Mainului, leagă această regiune de Renania. Este de presupus, însă, că săpături sistematice în zonele numeroaselor fortăreţe hallstattiene vor modifica sensibil cunoştinţele

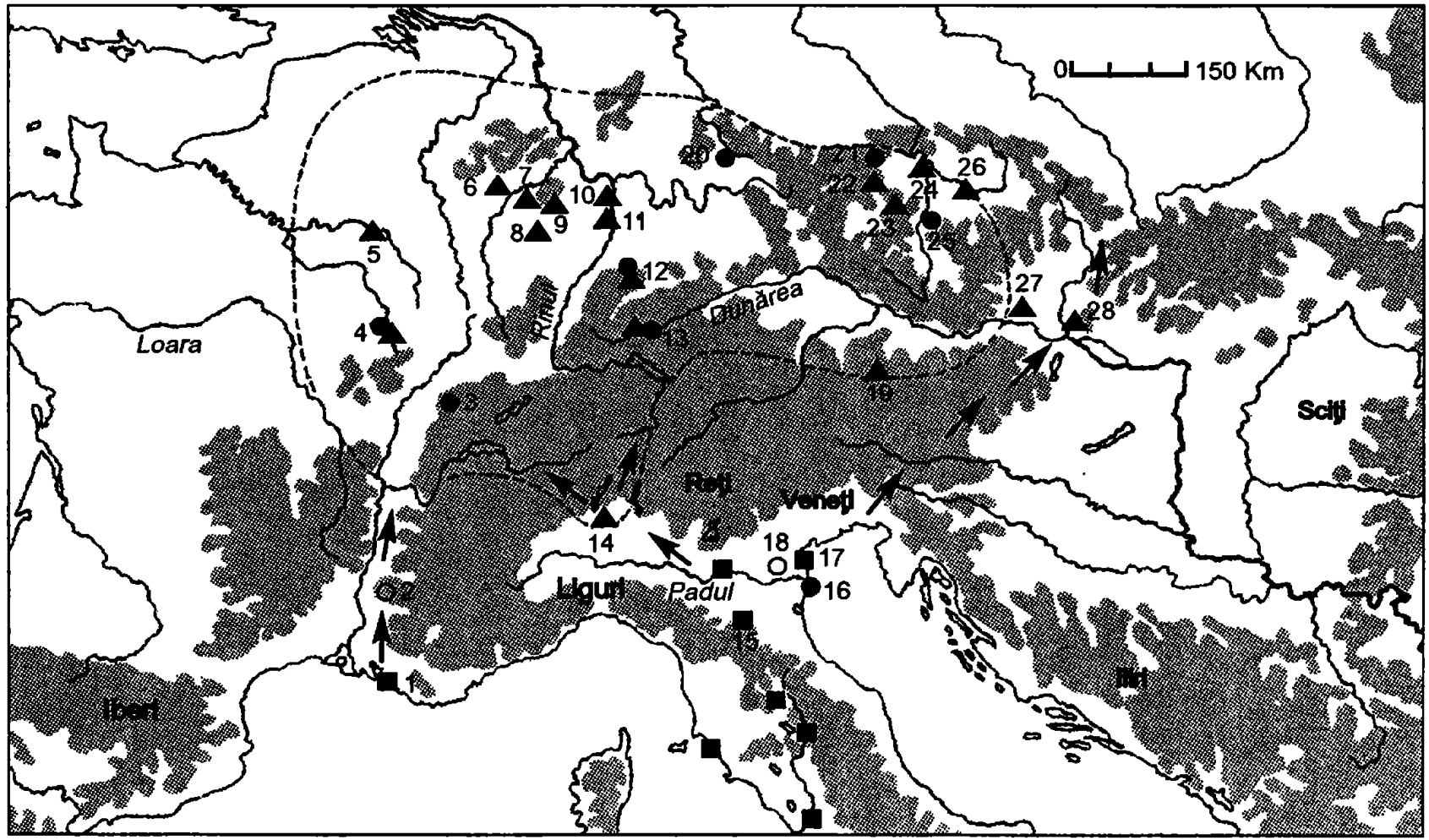

Fig. 2. Lumea celtică în secolul al V-lea î.Hr.:

1. *Massalia*; 2. Pègue; 3. Camp du Chateau; 4. Vix; 5. Les Jogasses; 6. Altrier ; 7. Weiskirchen; 8. Reinheim; 9. Schwarzenbach; 10. Schwabsburg; 11. Laumersheim; 12. Hohen Asperg şi Klein Aspergle; 13. Heuneburg; 14 Golasecca; 15. *Felsina*; 16. Spina; 17. Adria; 18. Este; 19. Hallstatt; 20 Steinsburg; 21. Kadan; 22. Horovicky; 23. Chlum; 24. Citoliby; 25. Zàvist; 26 Libenice; 27. Kuffern; 28. Stupava.

actuale. Astfel, săpăturile începute în situl de la Zavist, la sud de Praga, au scos deja la iveală construcţii complexe din piatră fără mortar (fortificaţiile şi temeliile unui sanctuar), care sunt probabil cele mai impunătoare descoperite până astăzi în lumea hallstattiană.

În Turingia, la fortăreaţa de la Steinsburg, lângă Romhild, a fost găsit un material bogat care permite clasarea ei printre marile centre hallstattiene, neexistând însă nici o urmă palpabilă de influenţă mediteraneană directă. Seria de fibule cu cap de pasăre sau de grifon stilizat, care pare a fi fost produsă în acel sit, începând cu mijlocul secolului al V-lea î.Hr., ar putea indica, în schimb, o anumită influenţă a artei scitice cu motive animaliere.

Sciţii care locuiau în regiunea Dunării mijlocii se aflau sub influenţa mediteraneană, sau mai exact nord-adriatică, diferită de prima şi transmisă pe străvechiul drum al chihlimbarului de-a lungul limitei orientale a masivului alpin.

Situla găsită într-un mormânt la Kuffern, în nord-vestul Vienei, este din acest punct de vedere deosebit de reprezentativă. Conform unui principiu decorativ aplicat acestor obiecte caracteristice mediului postvillanovian[23] şi atestin (nume atribuit civilizaţiei venete al cărei centru era oraşul Este, la sud de Padova) din Italia de Nord, această căldare este împodobită cu diverse scene (curse de care, pugilat, banchet) dispuse într-un registru orizontal. După toate aparenţele, obiectul nu este anterior începutului secolului al V-lea î.Hr., dar ne permite să explicăm anumite trasături definitorii, în special din domeniul stilistic,

[23] Villanova — cultură din prima Epocă a fierului din Italia (900–500 î.Hr.), denumită după satul Villanova, aflat în apropierea oraşului Bologna, unde a fost descoperit un cimitir de incineraţie caracteristic acestei epoci. (n.red.)

caracteristice pentru mediul celtic de la periferia de nord a masivului alpin.

Acest curent de inspiraţie sud-orientală se manifestă în mod spectaculos în mobilierul găsit în necropola de la Hallstatt. Un mormânt din a doua jumătate a secolului al V-lea î.Hr. oferă un admirabil exemplu de asimilare a acestor influenţe în mediul celtic: este vorba de un toc de sabie, deja tipic latenian prin formă, împodobit cu o friză pe care sunt gravaţi pedestraşi înarmaţi şi cavaleri al căror echipament ne permite să-i identificăm ca fiind celţi din această regiune, lucrare executată în cea mai bună tradiţie a ceea ce numim arta situlelor.

Supus acestor influenţe multiple şi variate, lumea hallstattiană amorsează o transformare ale cărei începuturi aproape imperceptibile nu se manifestă decât în centrele mai importante.

Apare astfel tehnica finisării ceramicii pe roata olarului. Cunoscută la Vix şi la Heuneburg încă de la începutul secolului al V-lea î.Hr., aceasta se răspândeşte progresiv şi duce la înlocuirea formelor carenate ale ceramicii fine cu modele curbe, mai potrivite cu noua tehnică.

Unii meseriaşi, care lucrau în centrele „princiare", stimulaţi de clientela lor, sau mai bine zis deschişi inovaţiilor, îşi îmbogăţesc ansamblul decorativ, a cărui geometrizare îşi epuiza şi ultimele resurse, prin introducerea unor motive importate. Arta decorativă a bronzurilor etrusce, cu motive de inspiraţie orientală, pare a fi avut o influenţă preponderentă. Fibule ornate cu măşti de origine etruscă, cu capete de păsări preluate din repertoriul hallstattian, cu grifoni orientali, cu ornamente prelucrate *au repoussé* din aur sau bronz şi împodobite cu motive vegetale de influenţă orientală (lotus, palmeta), falere şi alte obiecte gravate cu compasul sau cu mâna

liberă, catarame de centiron ajurate etc.; toate aceste obiecte, adesea împodobite cu pietre preţioase masive şi cu încrustaţii de coral şi chihlimbar, se regăsesc alături de importuri în mormintele „princiare" răspândite pe tot teritoriul dintre Champagne şi Boemia încă de la jumătatea secolului al V-lea î.Hr.

Ansamblul cel mai bine datat până în prezent, mormântul de la Altrier (Luxemburg), pe care analiza dendrocronologică îl situează acum pe la 430 î.Hr., nu este probabil unul din cele mai vechi, dar este foarte reprezentativ. În el s-au găsit, în afară de o fibulă împodobită cu măşti, un stamnos (vas mare pentru vin) din bronz etrusc, un inel din aur masiv şi o sabie mare cu două tăişuri, care va deveni arma preferată a celţilor timp de aproape un mileniu.

Aceste noutăţi, precursoare ale apariţiei civilizaţiei lateniene, întâlnite la început la o pătură foarte subţire a populaţiei, apăreau totuşi fără ca fondul cultural hallstattian, care îşi continua încet evoluţia, să sufere modificări majore. În realitate, se constată în anumite regiuni periferice — care sunt tocmai cele în care noile achiziţii stilistice sau tehnice sunt întâmplătoare, dacă nu chiar absente —, apariţia unor necropole netumulare, în general de o mare sărăcie în comparaţie cu cele din zona „princiară". În ciuda diferenţei de rit, situaţia este aceeaşi în Champagne, unde cimitirul de la Jogasses, lângă Epernay, constituie un exemplu tipic, ca şi în câmpiile centrale ale Boemiei, unde se înmulţesc necropolele de incinerare de tipul numit „Citoliby".

Aria de răspândire a mormintelor „princiare" se restrânge, de altfel, începând cu a doua jumătate a secolului al V-lea î.Hr., lăsând locul unui fenomen la fel de amplu, deşi diferit din punct de vedere al originii sale:

apariţia mormintelor căpeteniilor militare, dintre care cele mai cunoscute sunt cele din zona marniană.

Pornind de la aceste indicii, putem presupune că secolul al V-lea î.Hr. este cel al dezmembrării brutale sau progresive, dar în nici un caz uniforme, a societăţii hallstattiene, dezmembrare provocată în primul rând de contradicţiile sale interne, dar stimulată probabil şi de factori externi, ca, de exemplu, o schimbare a climei.

Textul lui Titus Livius referitor la cauzele invaziei celtice în Italia este în această privinţă destul de grăitor: decizia lui Ambigat de a-şi trimite nepoţii (Bellovesus şi Sigovesus) să cucerească noi teritorii este motivată de faptul că populaţia devenise prea numeroasă şi deosebit de agitată. Această relatare nu este, de fapt, decât un ecou îndepărtat al evenimentelor reale şi s-ar putea ca vechea aristocraţie să nu fi avut timp să facă schimbările menţionate în text. Sfârşitul uneori violent al marilor centre hallstattiene pare să confirme această ipoteză.

Nu putem vorbi despre o civilizaţie celtică relativ uniformă în secolul al V-lea î.Hr. Poate doar noul stil decorativ, rezervat în exclusivitate aristocraţiei, să aibă un caracter „internaţional", dar cu puternice tente regionale, izvorâte din civilizaţia hallstattiană anterioară. Unitatea aparentă a primului stil latenian este în principal rezultatul difuzării la mare distanţă a obiectelor care îl caracterizează şi care, aparent, au urmat aceleaşi căi ca şi cele pe care erau transportate importurile greco–etrusce spre reşedinţele „princiare".

Astfel, garnitura de bronz placat cu foiţă de aur prelucrată *au repoussé,* care a fost găsită în tumulul de la Chlum, în Boemia, a fost fabricată în acelaşi atelier în care au fost realizate obiectele asemănătoare descoperite în mormintele renane de la Laumersheim şi Schwabsburg, de

la Weiskirchen, din regiunea Sarre, şi în cel de la Klein Aspergle, lângă fortăreaţa de la Hohen Asperg, deci în locuri situate la distanţe de 150 până la 300 de kilometri între ele. Acelaşi lucru se poate spune şi despre falerele ornate cu măşti găsite în bogatul mormânt de la Horovicky, în Boemia, care conţinea, printre altele, un obiect deosebit de rar în lumea celtică din secolul al V-lea î.Hr. — un suport din fier pentru buşteni, de origine etruscă. Ornamentele de pe acele falere se regăsesc în locuri destul de îndepărtate, adică în mormintele „princiare" de la Swarzenbach, în Renania, şi Weiskirchen, în Sarre.

Centrele în care erau fabricate aceste obiecte erau, se pare, destul de puţine, iar produsele lor ajungeau mai uşor în posesia căpeteniilor din regiuni îndepărtate decât la păturile inferioare ale populaţiei locale.

Abia acum începem să avem suficiente informaţii despre habitatul celtic din secolul al V-lea î.Hr., care era de două tipuri: reşedinţa fortificată şi habitatul rural.

Tipul cel mai răspândit de fortificaţie era cel constituit dintr-un zid de apărare făcut din piatră fără mortar, cu parament din piatră fasonată, şi cu o structură constituită din stâlpi verticali şi grinzi orizontale. În exterior, se găsea un şanţ destul de larg. Piatra folosită nu provenea întotdeauna din acelaşi loc: la Heuneburg, carierele se aflau la o distanţă de 5 kilometri; piatra folosită la zidul de apărare al fortăreţei de la Rubin, în nord-vestul Boemiei, a fost adusă probabil de la o distanţă de 20 de kilometri. Suprafaţa interioară a acestor incinte hallstattiene este foarte mică, dacă o comparăm cu marile aşezări de tip *oppidum* de la sfârşitul perioadei lateniene: aproximativ 3 hectare la Heuneburg, care nu este cea mai mică dintre cele construite în aceeaşi epocă. Construcţia cel mai des întâlnită în interiorul acestor fortăreţe este o casă cu

şarpantă de lemn, construită la nivelul solului, având o structură cu stâlpi verticali. Planul este dreptunghiular, dimensiunile medii sunt de aproximativ 10 x 5 metri şi se pot observa uneori urmele unei împărţiri interioare ca, de exemplu, locurile pentru cuptoare sau vetre, aşezate în general pe un planşeu sprijinit pe dulapi. Aceste locuinţe erau dispuse în mod regulat în interiorul incintei, astfel încât să lase suficient loc pentru zonele de circulaţie şi locurile de întâlniri. Până în prezent nu a fost găsită pe aceste situri nici o construcţie care să prezinte caracteristicile unui palat. Dimpotrivă, la poalele fortăreţei de la Heuneburg a fost descoperită construcţia care, pentru moment, ar putea corespunde cel mai bine ideii de locuinţă aristocratică la acea vreme: o clădire cu şarpantă, de 25 x 11 metri, împărţită la interior în patru încăperi şi înconjurată de un gard. În incintă a fost găsită o clădire mare, dreptunghiulară, cu trei naosuri, ale căror dimensiuni erau de peste 25 x 15 metri. Aceasta aparţinea ultimei faze a sitului şi nu se ştie încă ce destinaţie avea. Se pare totuşi că era vorba mai curând de un spaţiu acoperit, cu caracter obştesc sau cu funcţie economică, decât de o locuinţă.

Habitatul rural era probabil constituit, în regiunile în care este cel mai bine cunoscut (ca, de exemplu, anumite zone agricole din Boemia), din mici aglomeraţii care nu erau formate din mai mult de trei până la cinci locuinţe contemporane, dispuse, de regulă, în mod neregulat. Aceste cătune erau aşezate de-a lungul apelor, la distanţe regulate, de 2 sau 3 kilometri. Tipul de locuinţă este din nou casa mare, dreptunghiulară, cu şarpantă, construită la nivelul solului, cu o structură de stâlpi verticali şi cu dimensiuni medii de aproximativ 10 x 5 metri. Au fost găsite însă, mai ales în Europa Centrală, cabane pătrate

mai mici (4–5 metri x 2–3 metri), cu sol excavat. Ambele tipuri coexistă uneori în acelaşi habitat, ceea ce ne face să presupunem o eventuală diversitate a funcţiilor. În realitate, nimic nu ne permite să afirmăm acest lucru în mod categoric, deşi este posibil ca unele cabane cu solul excavat să fi fost mai curând ateliere decât locuinţe.

Dintre structurile care probabil au servit drept lăcaşuri de cult, cea mai importantă este, cu siguranţă, ansamblul monumental ridicat, din a doua jumătate a secolului al VI-lea î.Hr., în partea cea mai înaltă a sitului fortificat de la Zavist, în Boemia, calificat de arheologi drept Acropolă. Înconjurat de o puternică incintă în plan dreptunghiular, acesta avea temelii solide de piatră fără mortar (inspirate poate de *podium*-ul templelor etrusce), păstrate pe o înălţime de 4 metri, pe care erau ridicate probabil edificii din lemn, ca şi un fel de turn în plan triunghiular, care era probabil folosit la observaţiile astronomice strâns legate de calendarul agricol. La originea acestui tip de sanctuar, constituit dintr-o arie bine delimitată, în interiorul căreia se desfăşurau practici religioase comunitare, s-au aflat probabil îngrăditurile în plan circular sau dreptunghiular, deschise sau închise, pe care le întâlnim în Boemia şi în alte părţi, în vecinătatea habitatelor sau izolate, încă de la sfârşitul Epocii bronzului, şi care erau probabil lăcaşe de cult.

Puţinele informaţii pe care le deţinem despre religia celtică din secolul al V-lea sunt doar rezultatul interpretării vestigiilor arheologice, atunci când nu sunt doar speculaţii pe marginea unor documente posterioare cu cel puţin o jumătate de mileniu. Se poate totuşi admite, fără prea mari rezerve, credinţa celţilor din acea epoca în viaţa postumă care, cel puţin pentru clasa de sus a societăţii, nu era foarte diferită de cea dinainte de moarte: defunctul îşi lua cu el armele, podoabele, carul de paradă, hrana şi

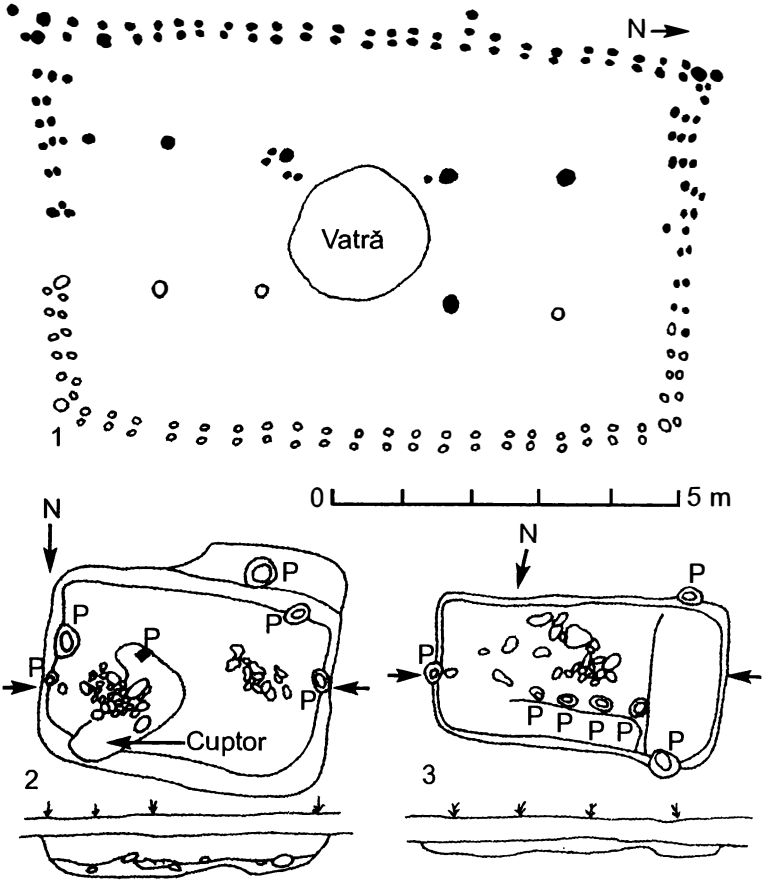

Fig. 3 — Cabane celtice din secolul al V-lea î.Hr. : 1. Chassemy (Aisne), cabana nr. 9; construcţie cu stâlpi, la nivelul solului (după Bourreux şi Rowlett); 2–3. Kadan (Boemia), cabane cu fundaţie excavată nr. 40 şi 34, P = orificiul făcut de stâlp (săpături făcute de autor).

obiectele destinate marelui ospăţ din împărăţia morţilor, unde toate acestea trebuiau să-i redea prestigiul pe care-l avusese pe pământ.

Motivele care împodobesc piesele din care este compus serviciul pentru vin şi celelalte obiecte importante din a doua jumătate a secolului al V-lea constituie primele reprezentări evidente ale divinităţilor celtice. Din păcate, ele au rămas anonime şi se caracterizează prin asocierea lor cu teme şi atribute — Pomul vieţii şi paznicii săi înfricoşători, palmeta, frunza dublă de vâsc, calul cu cap de om şi altele, dintre care majoritatea figurează pe monedele celtice până în secolul I î.Hr.

Capitolul III

EXPANSIUNEA CELTICĂ DIN SECOLELE AL IV-LEA ŞI AL III-LEA Î.HR.

Dezintegrarea societăţii hallstattiene este însoţită de importante mişcări ale grupurilor umane care intră în conflict direct şi brutal cu lumea mediteraneană, la începutul secolului al IV-lea î.Hr. Identitatea celtică a năvălitorilor este imediat recunoscută şi astfel dispare anonimatul în care trăia până atunci etnia transalpină, cea mai puternică prin număr şi dinamism.

Constatările prezentate mai înainte ne permit să presupunem că aceste mişcări au avut o oarecare amploare încă din prima jumătate a secolului al V-lea î.Hr., dar nu putem confirma ipotezele atâta timp cât ele se bazează doar pe documente arheologice, neexistând nici o sursă istorică suficient de explicită care să ne permită să distingem cel puţin liniile generale ale unui proces complex cu atât de multe necunoscute.

Titus Livius situează apariţia celţilor conduşi de Bellovesus în Italia, în timpul domniei lui Tarquinius cel Bătrân (aproximativ 600 î.Hr.), dată în general contestată şi explicată printr-o confuzie între cei doi Tarquini, poate pentru a face posibilă o legătură între acest eveniment şi întemeierea Massaliei. Ajutorul adus foceenilor ar fi fost de bun augur şi ar explica astfel succesul expediţiei celtice. Dacă deplasăm această invazie în timpul domniei lui Tarquinius Superbus, obţinem o dată (ultimul sfert al secolului al VI-lea î.Hr.), care este categoric mai acceptabilă, cu condiţia de a limita amploarea momentului

şi de a nu îl confunda cu invazia care a avut drept consecinţă popularea celtică a Cispadaniei.

Cam în aceeaşi vreme, sub presiunea sporită a grecilor din Italia şi din Sicilia, politica şi economia etruscilor se orientează categoric spre interiorul teritoriului şi spre Adriatica, ducând la întemeierea cetăţilor Felsina (Bolonia), Misa (Marzabotto?), Mantua (Mantova) şi Melpum (în împrejurimile actualului Milano), ca şi a comptoarelor comerciale maritime de la Spina şi Adria. Etruria putea astfel să menţină legăturile directe cu economia ateniană, dar să aibă şi acces la trecătorile alpine şi, prin ele, la lumea celtică. Aşa cum am constatat deja, secolul al V-lea î.Hr. se situează sub semnul amplificării vizibile a exporturilor etrusce în regiunea transalpină. Contactul dintre cele două civilizaţii devine atunci atât de strâns, încât unele obiecte considerate drept hallstattiene, în special fibulele, caracteristice pentru începutul secolului al V-lea î.Hr., ajung până la Marzabotto, Bolognia, sau chiar în centrul picenian de la Numana, la sud de Ancona, fiind însă întotdeauna descoperite în contexte care aparţin incontestabil populaţiei indigene. Este perioada de mare prosperitate a Etruriei padane, care nu pare a fi fost tulburată de vreun eveniment care să amintească, cât de puţin, năvălirea unui popor străin, însetat de pradă şi de pământ.

Singura regiune transalpină unde se poate considera ca posibilă prezenţa celtică este aria civilizaţiei numită Golasecca (cf. harta 1), care se întindea de la deschiderea văilor alpine, între Lacul Maggiore şi oraşul Bergamo de azi, şi a cărei suprafaţă corespunde aproximativ cu cea a zonei în care apar inscripţii celto–etrusce. Datarea unor epigrafe (Castelletto Ticino: prima jumătate a secolului al VI-lea î.Hr.; Prestino: sfârşitul secolului al VI-lea î.Hr.)

dovedeşte posibilitatea ca cel puţin o parte din populaţiile aparţinând acestei culturi, de origine incontestabil nord-italică, să fi vorbit o limba celtică. Nimic nu ne permite să stabilim pentru moment data instalării lor în nordul Lombardiei, dar aceasta ar putea fi foarte îndepărtată, situându-se cel mai târziu la sfârşitul Epocii bronzului. Aşa se explică faptul că ei au adoptat un alfabet derivat din cel etrusc, ca de altfel şi cel al vecinilor lor, reţii şi veneţii, aparent nefolosit de grupurile celtice care au imigrat în regiunea cisalpină la începutul secolului al IV-lea î.Hr., deşi s-au aflat în contact direct cu Etruria.

Valul uman care a fost la originea populării celtice a Italiei este, cu siguranţă, aşa cum reiese atât din izvoarele istorice cât şi din cercetările arheologice, invazia marcată în final de asediul de la Clusium (Chiusi), înfrângerea romană de pe Allia şi cucerirea Romei în 390/385 î.Hr. Autorii acestei lovituri sunt, conform tradiţiei, senonii, consideraţi drept ultimul popor al marii invazii celtice, stabilit în Italia. Ei s-au instalat la începutul secolului al IV-lea, de-a lungul coastei adriatice, pe o fâşie de 60 de kilometri în adâncime şi 100 de kilometri în lungime, între actualele oraşe Pesaro şi Macerata. Acest teritoriu, care prezintă un deosebit interes strategic, permiţând controlul accesului în Valea Tibrului, constituia poarta de intrare în Italia Centrală, reprezentând, în acelaşi timp, o ameninţare continuă pentru oraşele din Apulia şi Campania. Operaţiunea, care pare a fi cruţat o mare parte a centrelor Etruriei padane — al căror declin imediat nu poate fi constatat —, a fost extrem de rapidă, dovedind astfel o foarte bună cunoaştere a condiţiilor locale. Nu putem să nu ne îndoim de spontaneitatea operaţiunii şi să nu o considerăm o manevră pregătită dinainte şi chiar dorită de unii dintre protagoniştii locali în lupta lor pentru hegemonie. Să fi fost

etrusci, dorind ca vecinii lor meridionali să se simtă ameninţaţi sau siracuzani, încercând să pătrundă în Adriatica? Cunoştinţele noastre actuale nu ne permit să lămurim această problemă.

Participarea unor mercenari celţi în conflictele mediteraneene este menţionată pentru prima dată la puţin timp după năpustirea senonilor asupra Romei. Este interesant de observat că aceşti mercenari fără origine geografică bine determinată erau în solda lui Dionis din Siracuza, ale cărui tendinţe expansioniste către Adriatica erau bine cunoscute. Putem, pe bună dreptate, să presupunem că ei au fost înrolaţi în Italia, probabil la comptoarul de la Ancona. Mercenariatul celtic dobândeşte mai târziu, mai ales după moartea lui Alexandru, când celţii înrolaţi în armatele diferitelor partide se numărau cu miile, o asemenea amploare, încât compararea sa cu o hemoragie continuă a lumii celtice pare îndreptăţită. Nu trebuie însă uitat faptul că datorită acestui fenomen s-a realizat cea mai mare apropiere între lumea mediteraneană şi cea celtică, şi cea mai profundă şi durabilă asimilare a influenţelor culturale reciproce. Astfel, începutul folosirii monedei de către celţi, către sfârşitul secolului al IV-lea sau începutul secolului al III-lea î.Hr., trebuie să fie atribuit mai curând mercenariatului decât legăturilor comerciale, care nu s-au aflat decât mai târziu la originea introducerii unor anumite tipuri de monede.

Este, de asemenea, posibil ca veteranii sau mercenarii rămaşi fără contract să fi fost organizatorii unor razii extrem de eficiente şi rapide care aveau drept ţintă bogăţiile acumulate în centrele mediteraneene.

Italia de Nord a fost, fără îndoială, una din cele mai importante şi mai vechi pieţe de mercenariat. De aici puteau porni mai uşor către Apulia, Campania şi Etruria expediţiile, care s-au succedat la un interval destul de scurt

în a doua treime a secolului al IV-lea î.Hr., organizate de către senoni. Coiful de războinic celt descoperit la Canosa, în Apulia, este probabil una din mărturiile arheologice ale unei astfel de expediţii, cunoscute mai ales din texte.

Se instalează astfel un intens trafic între Celtica Transalpină şi Galia Cisalpină, ducând spre Italia războinici însetaţi de bogăţii şi lupte şi aducând, în schimb, rafinamentele unei noi culturi, care se dezvoltă în contact cu civilizaţiile greacă şi etruscă.

Nici unul dintre mormintele vechii aristocraţii ale secolului al V-lea î.Hr. nu se poate compara cu bogatele necropole senone, dintre care cele mai cunoscute sunt cele de la Montefortino şi Filottranto, la vest de Ancona. Ele conţin modele noi de coifuri de bronz şi de fier, zeci de vase de bronz, vase de argint, sticlă sau alabastru, podoabe de aur, argint sau bronz, mărgele de chihlimbar şi sticlă, geme, ceramică grecească şi etruscă, la care se adaugă nenumărate obiecte de ceramică de fabricaţie locală, şi, în fine, broşe de fier, care semnalează apariţia influenţelor italice în riturile funerare. Aceste obiecte sunt în general de provenienţă grecească sau etruscă. În aceleaşi locuri, au fost găsite şi obiecte (colane, teci de săbii, fibule) împodobite cu motive incontestabil celtice. Acestea semnalează reînnoirea aproape totală a vechiului repertoriu, provocată cu siguranţă de influenţa directă a artei decorative greco–etrusce, în special a motivelor sale vegetale, dintre care cele mai frecvente erau cele compuse din frunze şi flori conjugate.

Voga acestui nou stil latenian — numit, după părerea noastră în pripă, stilul de Waldalgesheim, după o descoperire făcută în Renania — este cu atât mai surprinzătoare, în ansamblul lumii celtice, cu cât stilul este adoptat pe loc de noua aristocraţie militară, apărută după

campaniile italiene de la începutul a secolului al IV-lea î.Hr. şi revenită parţial în regiunile transalpine. Mărturia indiscutabilă a reîntoarcerii unui personaj care stătuse un timp în Italia, îngropat pe la începutul secolului al III-lea î.Hr. la Plessis-Gassot, la nord de Paris, a fost descoperită recent: după un obicei funerar bine atestat în mediul celto–italic din Cispadania, acest războinic era înmormântat cu armele sale şi cu două cupe vopsite cu lac negru, fabricate probabil la Volterra, în Etruria.

Noua aristocraţie întoarsă din campaniile din Italia a adus cu ea obiecte fabricate în atelierele celto–italice, uneori greu de deosebit de imitaţiile locale apărute aproape în acelaşi timp. Anumite opere de artă de acest tip sunt, totuşi, mai uşor de identificat, datorită folosirii unor tehnici necunoscute până atunci de meşterii latenieni şi după măiestria deosebită a lucrăturii. Printre acestea, se numără deosebit de frumoasele coifuri de paradă descoperite la Amfreville (Eure) şi, mai recent, la Agris (Charente). Bogatele ornamente, de indiscutabilă origine celto–italică, sunt completate de folosirea abundentă a materialelor colorate, coral şi email roşu. Un alt exemplu îl constituie o fibulă găsită la Berna, în Elveţia: este din argint foarte fin cizelat, metal practic necunoscut în acea epocă în regiunea transalpină, dar foarte folosit în Italia de Nord. Ornamentaţia acestei fibule, de formă tipic lateniană, este grecească, compusă din flori şi frunze conjugate, care practic nu a suferit nici o modificare. Există, desigur, şi obiecte mai modeste, deci mai greu de identificat, ca, de exemplu, o pereche de garnituri ajurate de bronz găsite la Cižkovice, în Boemia de Nord-Vest.

Fenomenul de mutaţie pare a fi fost mai intens în zona denumită marniană, ale cărei necropole atestă, la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr., o populare densă, dar şi evoluţia

locală a podoabelor metalice şi a ceramicii confecţionate după modele hallstattiene. Asistăm atunci la brusca apariţie a mormintelor căpeteniilor militare îngropate pe un car de război cu două roţi şi echipate cu sabie, lance sau suliţă şi mobilier funerar, toate decorate în noul stil latenian. Aceste morminte — dintre care cele mai cunoscute sunt cele de la Berru, La Gorge Meillet, Sept-Saulx, Cuperly şi Somme-Bionne — sunt mai mult sau mai puţin contemporane, cu excepţia ultimului, care este mai vechi, adică din a doua jumătate a secolului al V-lea î.Hr. Acestea făceau parte din necropolele cu morminte plate, care la origine erau acoperite de un tumul, uneori înconjurat de un şanţ.

În ceea ce priveşte carul de luptă celtic cu două roţi, atestat pe la mijlocul secolului al V-lea î.Hr. şi folosit de celţii insulari până în epoca romană, originea sa trebuie căutată în Italia, unde acest tip de vehicul se regăseşte în morminte, începând de la sfârşitul secolului al VIII-lea î.Hr.

Zona marniană nu este singura în care se manifestă noua modă: mormântul de la Waldalgesheim, lângă confluenţa râului Nahe cu Rinul, este în această privinţă deosebit de interesant, deoarece conţine, în afară de bijuterii de aur bogat decorate după noua modă, şi vestigiile unui car cu două roţi, o căldare din bronz de fabricaţie tarentină, obiect unic la nordul Alpilor, dar prezent de mai multe ori în mormintele senone din Italia. Un mormânt cu car analog cu cel din Marna a fost descoperit pe situl de la Dürrnberg, la sud de Salzburg. Importanţa acestui sit se explică prin exploatarea sării din zonă, el dezvoltându-se în paralel cu declinul sitului de la Hallstatt. Alte morminte cu car din secolul al V-lea î.Hr. au fost găsite în Boemia meridională.

Fenomenul mormintelor lateniene cu car se limitează pentru moment la un număr destul de mic de cazuri, noua

modă manifestându-se mai curând în cimitirele cu morminte plate, numeroase la acea epocă în zonele cele mai fertile ale lumii celtice. Această modă pătrunde prin Renania şi Valea Mainului până în Boemia de Nord-Vest, unde tipul de obiecte găsite cu ocazia spectaculoasei descoperiri de la Duchcov (aproximativ 1500–2000 de fibule şi brăţări) caracterizează mediul în care se dezvoltă acest fenomen, care coboară pe Valea Dunării până în Moravia şi în bazinul carpatin.

Un val celtic la fel de puternic şi de neaşteptat ca cel care a lovit Italia de Nord se abate în acelaşi timp în regiunile de est. Arheologia este, din acest punct de vedere, în total acord cu izvoarele din care s-a inspirat Titus Livius şi Trogus Pompeius. Mişcarea pare a fi început încă din secolul al V-lea î.Hr. printr-o primă incursiune având drept obiectiv controlul drumului chihlimbarului în punctul său strategic cel mai important şi apropiat: traversarea Dunării la poalele Carpaţilor Mici, la vest de actualul oraş Bratislava. Necropola de la Stupava (cf. harta de la p. 83) şi siturile recent descoperite atât în Slovacia (Bu čany) cât şi la sud de Dunăre (Sopron, Loretto), dovedesc o influenţă celtică precoce asupra regiunii şi existenţa unui vechi facies latenian, care, deşi apropiat de cele din Boemia şi Bavaria, prezintă caractere particulare.

Pătrunderea decisivă are loc în secolul al IV-lea î.Hr., axul principal fiind probabil constituit de Dunăre, în special de malul său stâng. Aşa se explică de ce Alexandru cel Mare a putut să se întâlnească cu celţii pe acest fluviu, în anul 335 î.Hr., undeva către confluenţa sa cu Morava balcanică. Bariera constituită de Imperiul macedonean i-a silit pe celţi să se retragă în Transilvania, unde coiful descoperit într-un mormânt la Silivaş, în România, în

interiorul arcului carpatic, este o bună dovadă a primei faze de populare celtică a acestei regiuni. El este de tip celto–italic şi ornat cu elemente caracteristice pentru noul stil latenian. Mormântul unei căpetenii militare din necropola de la Ciumeşti, la aproximativ 200 de kilometri mai la nord, la marginea câmpiei ungare, probabil puţin mai recent decât cel dinainte, semnalează, de data aceasta, influenţa exercitată de mediul balcanic, probabil tracic: în el se afla un coif ciudat, derivat din modelul celto–italic şi având pe creştet o pasăre cu aripi mobile, nişte zale şi nişte cnemide (jambiere) de bronz.

Invazia celtică din secolul al IV-lea î.Hr. nu pare să fi avut drept rezultat decât ocuparea unor teritorii relativ restrânse: nord-vestul Ungariei, sud-vestul Slovaciei şi o parte din Transilvania. Regiunile de la sud de Drava şi bazinul Tisei, împreună cu Slovacia Orientală, nu par să fi fost atinse.

Înaintarea celţilor orientali este reluată cu şi mai multă forţă când neînţelegerile interne de după moartea lui Alexandru cel Mare slăbesc lumea elenistică, în care au loc lupte aproape neîntrerupte, climat deosebit de propice mercenariatului, dacă se ţine seama şi de faptul că, în acelaşi timp, puterea celţilor din Italia începe să slăbească. Semnalul cel mai serios îl constituie ocuparea de către romani, în 283 î.Hr., a teritoriului senonilor, teritoriu care constituia o adevărată bază strategică. În urma acestei operaţiuni, se creează un echilibru defavorabil operaţiunilor militare ale cisalpinilor şi, în consecinţă, scade afluxul transalpinilor în Italia. Rezervele umane disponibile îşi încearcă norocul în alte direcţii: probabil către vest, fenomen despre care nu avem aproape nici o informaţie, către sud-vest, unde o primă pătrundere pare să fi avut loc încă de la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr., dar

mai ales către sud-est, unde bogăţiile şi luptele par să-i atragă pe cei curajoşi.

Această schimbare de orientare se regăseşte în descoperirile arheologice, ca de exemplu apariţia de săbii cu teci bogat ornamentate, caracteristice pentru bazinul carpatic, unde au fost descoperite în număr mare, sau în regiuni occidentale, ca de exemplu Elveţia, barometru sensibil al curentelor ce au traversat lumea celtică. Situaţia este deosebit de semnificativă şi în Boemia, regiune care constituia pe la mijlocul secolului al IV-lea î.Hr. terminusul unui curent care străbătea Elveţia, Renania şi Valea Mainului şi unde se dezvolta pe la sfârşitul acelui secol un facies cultural care avea din ce în ce mai puţine similitudini cu cel din regiunile occidentale; atunci asistăm la apariţia unei orientări clar dunărene, şi introducerea unui element hotărâtor pentru comunitatea culturală de limbă *koine*, folosită de celţii orientali.

O primă încercare de penetrare celtică în Tracia se soldează cu un eşec în 298 î.Hr. Colanul de aur, găsit la Gorni Cibar, în Bulgaria de azi, a cărui ornamentaţie ne permite să spunem că datează de pe la sfârşitul secolului al IV-lea î.Hr., este singurul obiect care ar putea să fie în mod categoric legat de acest eveniment.

Marele şoc are loc în 280 î.Hr., când celţii ocupă Macedonia, urcă pe cursul râului Morava şi înfrâng în mod sângeros armata lui Ptolemeus Keraunos, care este ucis în această bătălie. Se pare că după această victorie a avut loc o divizare a armatei celte. Unul din corpurile de armată, condus de Brennos, coboară până la Delphi, în 279 î.Hr. În anul următor, o parte din forţele celte traversează Hellespontul şi trece în Asia Mică, în timp ce scordiscii coboară din nou pe Morava şi se stabilesc între Sava şi Dunăre. Un important corp de armată rămâne însă

în Tracia, unde este înfrânt în 277 î.Hr. de Antigonos Gonatas, în apropiere de peninsula Gallipoli. Celţii, respinşi probabil în cursul unei tentative de trecere în Asia Mică, se retrag undeva pe teritoriul actualei Bulgarii şi întemeiază regatul *Tylis*.

Celţii, ajunşi în Asia Mică şi lipsiţi acum de orice ajutor, sunt învinşi de Antiohos I al Siriei, care le dăruieşte un teritoriu în regiunea de podişuri de pe cursul mediu al râului Halys (actualul Kizilirmak), pe care-l vor numi după numele lor: Galatia. Din acel moment, soarta lor este ruptă de cea a celţilor europeni, ei suferă o elenizare progresivă, dar îşi păstrează limba până în epoca creştină.

Urmele arheologice ale expediţiei din anul 280 î.Hr., care a fost fără îndoială ciocnirea cea mai violentă şi mai extinsă dintre lumea celtică şi cea elenistică, sunt până în prezent aproape neînsemnate: o pereche de brăţări pentru glezne în formă de ou scobit, găsite într-un puţ din Corint, într-adevăr caracteristică pentru prima jumătate a secolului al III-lea î.Hr. — deşi acest model este curent în Bavaria şi în Boemia şi nu are probabil nici o legătură cu coborârea către Delphi — ar putea mai curând să aibă o legătură cu prezenţa mercenarilor celţi în regiune. Revolta lor este semnalată în anul 265 î.Hr., într-un oraş de lângă Megara. Este vorba de o podoabă femeiască, dar ştim că mercenarii erau aproape întotdeauna însoţiţi de nevestele lor. La Mezek, în Bulgaria, lângă frontiera turcească, a fost descoperit un mormânt cu car latenian, ale cărui ornamente îşi găsesc analogiile stilistice cele mai apropiate în Moravia şi pot proveni din prima jumătate a secolului al III-lea î.Hr. Această descoperire constituie un document excepţional, dar vestigiile arheologice ale regatului *Tylis* rămân, totuşi, de negăsit. În Asia Mică nu poate fi menţionată decât o brăţară, aparţinând stilului

plastic din aceeaşi perioadă, găsită pe coasta meridională, la Finike. Toate obiectele înrudite cu aceasta provin însă din regiunile din nordul Boemiei şi al învecinatei Silezii.

Bilanţul este mic, dar semnificativ: toate obiectele care ar putea fi legate de marea expediţie din anul 280 î.Hr. prezintă cele mai multe analogii în zona centrală a lumii celtice: Bavaria şi mai ales Boemia şi Moravia — care par a fi jucat, în cadrul expansiunii orientale, acelaşi rol de placă turnantă pe care l-a avut Elveţia pentru Italia.

Incursiunea orientală este punctul culminant al expansiunii celtice. De acum înainte, ofensiva va fi înlocuită progresiv de defensivă şi aria ocupată de celţi va fi din ce în ce mai restrânsă. Este momentul să punem acum o întrebare controversată şi fundamentală, legată de natura acestei expansiuni: deplasarea unor popoare întregi este o reală migraţie? Răspunsul este mai curând negativ. Ipoteza despre temperamentul migratoriu al celţilor, întotdeauna disponibili pentru deplasări către alte teritorii, se sprijină în principal pe descrierea migraţiei helveţilor, pe care o face Cezar, comparaţie care nu ţine cont de faptul că situaţia istorică din secolul al IV-lea î.Hr. nu este aceeaşi cu cea din secolul I î.Hr. Migraţia helvetă este exodul unui popor deja dezrădăcinat de presiunea germanică, într-o lume celtică zdrobită inexorabil de înaintarea vechilor şi noilor duşmani şi sfâşiată de conflicte interne. Situaţia din secolele al IV-lea şi al III-lea î.Hr. este cu totul alta, deoarece lumea celtică este la apogeul puterii sale şi nici o constrângere nu poate obliga un trib întreg să-şi părăsească teritoriul ancestral. Vestigiile arheologice nu atestă nicăieri un astfel de fenomen. Dimpotrivă, atunci când mici indicii ne permit să regăsim focarul ipotetic al unei expansiuni, el se află întotdeauna într-o regiune dens

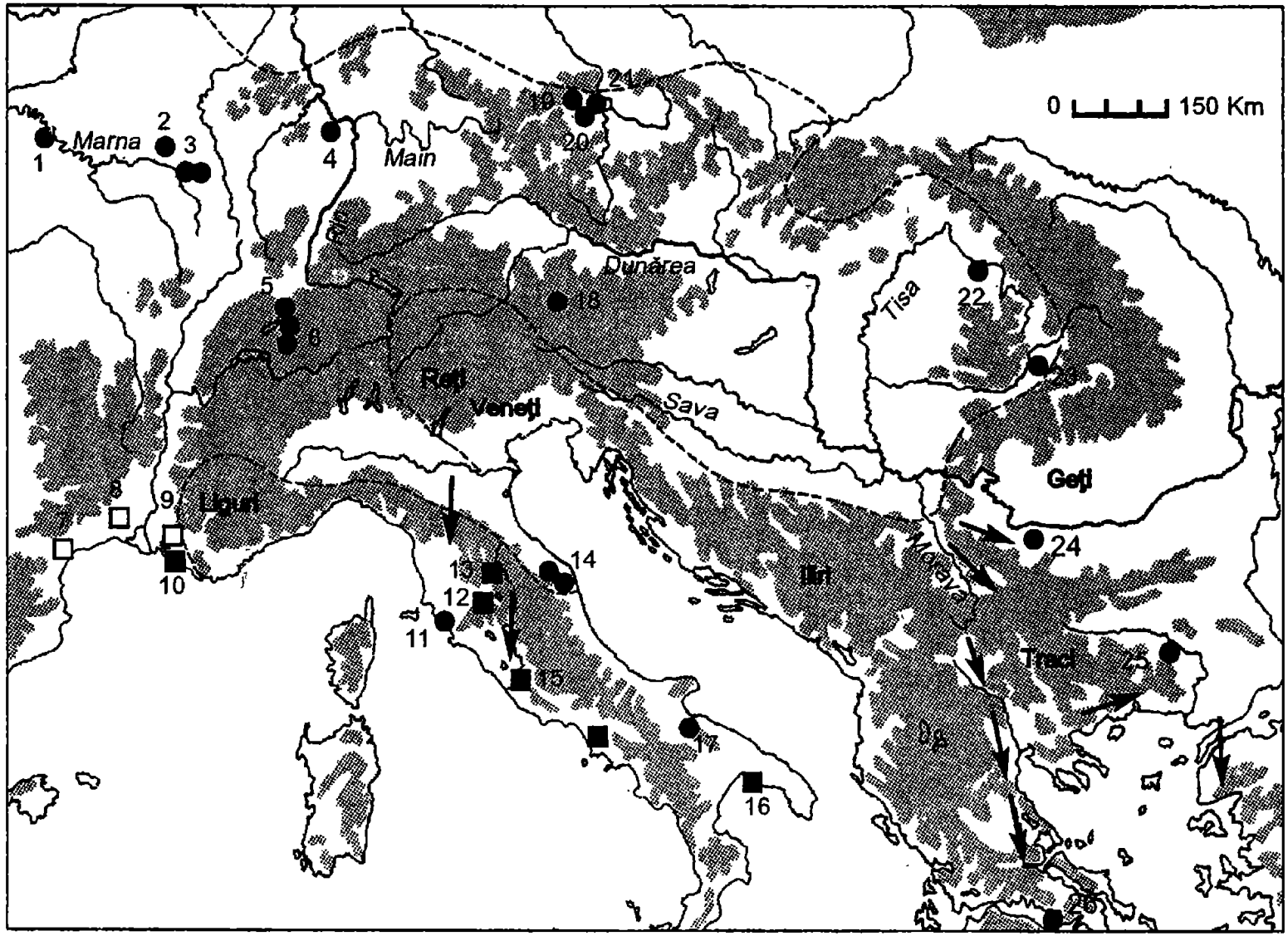

LEGENDĂ

1. Amfreville;
2. Berru;
3. Somme-Bionne şi La Gorge-Meillet;
4. Waldalgesheim;
5. La Tène;
6. Berna şi Münsingen;
7. Ensérune;
8. Nages;
9. Entremont;
10. *Massalia*;
11. Télamon;
12. Clusium;
13. *Arretium*;
14. Filottranto şi Montefortio;
15. Roma;
16. Tarento;
17. Canosa;
18. Dürrnberg;
19. Duchcov;
20. Jenisuv Újezd;
21. Cižkovice;
22. Ciumeşti;
23. Silivaş;
24. Gorni Cibar;
25. Mezek;
26. Corint.

Fig. 4 – Lumea celtică în secolele al IV-lea şi al III-lea î.Hr.

populată, în care nu se semnalează nici o întrerupere importantă de locuire. Uneori însă plecarea unor grupuri mai mari a putut genera o slăbire demografică, aşa cum o dovedeşte situaţia existentă în zona marniană, după începutul secolului al IV-lea î.Hr.

Este, deci, mai normal să considerăm expansiunea celtică drept un fenomen de colonizare, întemeiat pe o recrutare moderată a surplusului populaţiei, repetată la nevoie de mai multe ori în aceeaşi regiune. Astfel se poate explica de ce, în cazul în care noul grup era destul de mare pentru a-şi conserva identitatea etnică, existau triburi care purtau acelaşi nume, dar trăiau în regiuni aparţinând lumii celtice situate la mare distanţă între ele.

Lumea celtica din secolul al IV-lea şi al III-lea î.Hr. poate fi comparată cu o ţesătură rară, constituită din nuclee tribale prin care se deplasează cu o uşurinţă surprinzătoare grupuri umane, mai mult sau mai puţin importante şi omogene, mânate de setea de pământuri, bogăţii sau chiar putere militară. În ciuda aparenţelor, invaziile celtice ar semăna mai curând, dacă o astfel de comparaţie nu este cam exagerată, cu cele ale scandinavilor din Evul Mediu timpuriu — jefuitori, colonişti sau aventurieri — decât cu marile invazii ale germanilor, împinşi în Imperiul roman de presiunea constantă a nomazilor orientali.

Necropolele, care constituie pentru această epocă mărturia cea mai evidentă a prezenţei celtice, aduc informaţii substanţiale despre structura societăţii în momentul marii expansiuni. Ritul predominant este cel al înhumării în mormânt plat, dar incinerarea continuă să fie practicată, în unele regiuni, iar obiceiul tumulilor funerari nu este complet abandonat. Cimitirele formează în regiunile cele mai fertile, şi deci mai populate, o reţea deosebit de densă. În zonele cel mai bine cunoscute,

distanţa medie între necropole este de 2 până la 5 kilometri. Ele nu corespund probabil unor grupuri umane foarte importante, căci cele mai mari — Münsingen, lângă Berna, cu 217 morminte; Jenisuv Ujezd în Boemia de Nord-Vest, cu 132 de morminte, — dezvoltându-se pe o perioadă de mai multe secole. Cimitirele cu o durată mai limitată nu au mai mult de câteva zeci de morminte. Zona marniană unde, conform informaţiilor din secolul trecut, ar fi fost găsite mii de morminte, constituie o excepţie care poate fi explicată numai prin vechimea acestui tip de necropolă în regiune. Aici se constată existenţa neîntreruptă a cimitirelor cu morminte plate, încă de la sfârşitul perioadei hallstattiene. Necropolele cercetate recent în această regiune, pentru care nu posedăm o documentaţie precisă, nu par însă a fi aparţinut unor grupuri umane mai numeroase decât cele din alte zone de câmpie sau podiş.

O evaluare sumară şi aproximativă ne permite să afirmăm că aceste mici grupuri erau constituite din 10 până la 15 persoane pe generaţie, ele fiind probabil unitatea de bază a societăţii celtice din acea epocă.

Necropolele lateniene sunt constituite întotdeauna, în proporţii variabile în funcţie de perioadă şi regiune, din două tipuri de morminte deosebit de interesante: cele ale războinicilor înmormântaţi cu armele lor şi cele ale femeilor înzestrate cu un număr însemnat de podoabe. Aceste două grupuri sunt în general echilibrate în fiecare necropolă. Printre aceste morminte se află unele a căror importanţă excepţională în raport cu celelalte morminte contemporane este semnalată prin bogăţia mobilierului sau printr-o amenajare specială (de exemplu, o îngrăditură pătrată sau rotundă) ori prin dimensiunile excepţionale ale gropii.

Aceste cimitire oferă, de asemenea, posibilitatea, până acum puţin exploatată, de a studia variaţiunile regionale şi evoluţia lor în domeniul obiceiurilor funerare, dar mai ales costumul, care a fost, până în timpurile moderne, expresia vizuală a identităţii etnice a individului. Mormintele femeilor se pretează deosebit de bine la acest gen de analiză şi se poate observa, în afara variaţiunilor datorate factorului social, persistenţa unor caracteristici regionale, pe care apariţia unor noi mode par, mai curând, a le exacerba decât a le modifica. Este, de exemplu, cazul colanului, specific zonei marniane (acesta constituie podoaba cea mai folosită şi asupra sa se concentrează efortul decorativ), sau al brăţărilor de gleznă, în Europa Centrală. Pentru moment, nu putem cita decât cazurile cele mai evidente, dar stabilirea unei etnografii generale a celţilor din secolele al IV-lea şi al III-lea î.Hr. nu este deloc o himeră şi tabloul său va putea fi alcătuit ulterior.

Habitatul aferent acestor necropole este astăzi cât de cât cunoscut în anumite regiuni ale lumii celtice, în special în Europa Centrală, unde au fost dezgropate sate întregi. Cea mai gravă lacună este cea referitoare la habitatul cisalpinilor, mai ales cel al senonilor care, cel puţin după mormintele lor, par a fi asimilat toate rafinamentele civilizaţiei mediteraneene.

Fenomenul cel mai interesant, comparativ cu perioada precedentă, este părăsirea generalizată a centrelor fortificate. Cu excepţia regiunilor unde celţii au fost supuşi unor influenţe predominante ale mediului local, aşa cum a fost cazul în sud-vestul Celticei, locuit de celto–liguri şi celtiberi, nu se constată nicăieri existenţa fortăreţelor. Fenomenul nu este doar expresia forţei şi a stabilităţii interne a lumii celtice, ci şi expresia unei fărâmiţări a activităţilor economice, dovedind lipsa unei puteri

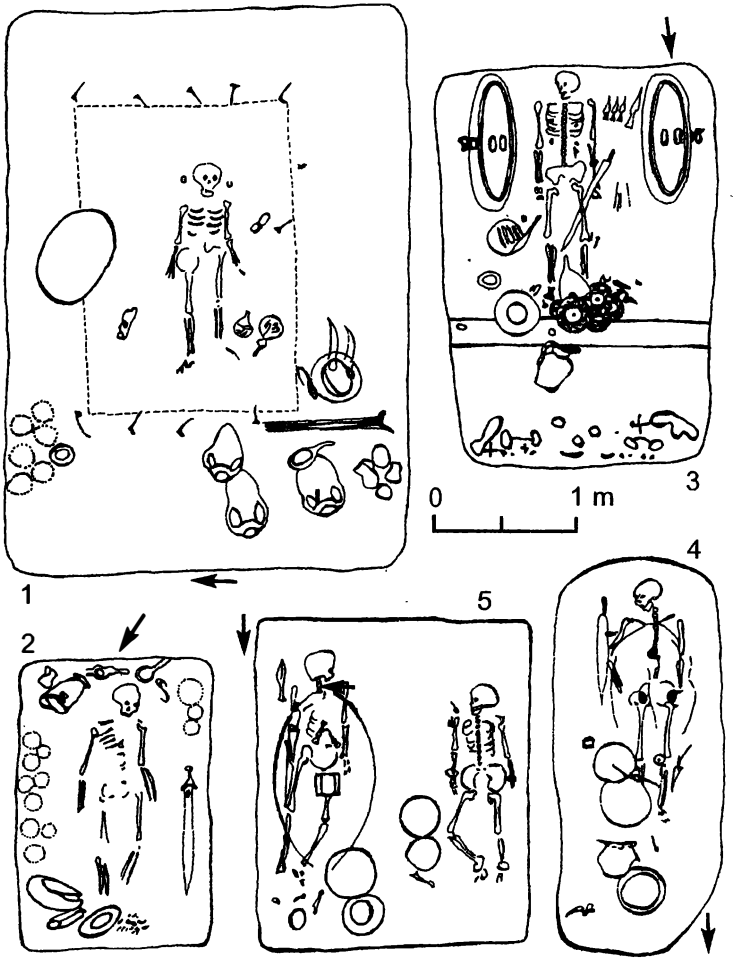

Fig. 5. Morminte celtice din secolele al IV-lea şi al III-lea î.Hr.: 1–2 Montefortino (Italia); mormintele nr. 32 (femeie) şi 35 (războinic) (după Brizio); 3. La Gorge-Meillet (Marna), mormânt cu car (după Fourdrignier); 4. Ménföcsanak (Ungaria), mormântul nr. 14 (războinic) (după Uszoki); 5. Mana (Slovacia), mormânt dublu nr. 28 (după Benadík).

centralizate, confirmată, de altfel, de dispersarea clasei militare în numeroase mici necropole.

Singurul tip de habitat cunoscut, pentru moment, este cel rural, care nu prezintă diferenţe majore faţă de cel din perioada precedentă. Constituit din mici cătune, care nu cuprindeau mai mult de cinci case contemporane, el formează o reţea a cărei densitate corespunde aproximativ, în regiunile cele mai bine cunoscute, cu cea a necropolelor. Stabilirea legăturilor exacte care existau între habitatele şi cimitirele dintr-o zonă determinată întâmpină pentru moment dificultăţi prea numeroase pentru a putea fi realizată. Putem totuşi afirma că habitatele rurale corespund întocmai necropolelor mai sus amintite.

Unităţile de locuit care formează aceste mici aglomeraţii sunt aceleaşi ca cele din perioada precedentă: cabane mari cu şarpantă şi structură de rezistenţă formată din stâlpi verticali, construite la nivelul solului, şi cabane cu solul excavat, de dimensiuni mai reduse. În interiorul sau la exteriorul acestor construcţii, sunt uneori săpate silozuri, adică gropi pentru cereale, de formă cilindrică sau conică. În cadrul acestor cătune, nu poate fi observată nici o diferenţiere socială. Au fost găsite numeroase şi variate urme de activitate artizanală (ţesătorie, fabricare de ceramică obişnuită sau fină, răspândită pe o rază de câteva zeci de kilometri, metalurgie), deşi se pare, totuşi, că baza economiei acestor habitate o constituia agricultura.

Existenţa lăcaşurilor de cult este, până în prezent, învăluită în mister. Cauza ar putea fi pur şi simplu faptul că nu existau sanctuare special amenajate, iar riturile se desfăşurau într-un cadru natural. Existenţa lemnului sacru (numit în celtă *nemeton*) este menţionată în texte împreună cu obiceiul ofrandelor aruncate în lacuri, izvoare sau râuri, atestat şi de arheologie: bogăţia sitului eponim

din La Tène ar fi rezultatul sacrificiilor efectuate timp de aproape două secole; cele aproximativ 2000 de fibule, brăţări sau inele găsite într-o căldare pe fundul unui izvor termal lângă Duchcov, în Boemia, constituie, dimpotrivă, o ofrandă unică, a cărei importanţă reflectă cu siguranţă caracterul excepţional al evenimentului care a generat-o.

Datele adunate ne permit să schiţăm portretul unei societăţi a cărei forţă motrice era o clasă militară fărâmiţată în numeroase cătune, care aveau, poate fiecare, poate mai multe împreună, un şef a cărui avere este adesea doar cu puţin mai mare decât a celorlalţi războinici. Cu excepţia mormintelor cu car, ce constituie un caz particular, diferenţele sociale sunt mai clar exprimate în cazul femeilor decât în cel al bărbaţilor. Pentru moment, nu poate fi semnalată nici o urmă de organizare ierarhică.

Potenţialul uman al marii expansiuni l-au constituit ţăranii înarmaţi, pentru care portul sabiei era, în primul rând, o confirmare a statutului lor de oameni liberi şi care constituiau un soi de miliţie rurală. Trăind pentru şi prin această expansiune, societatea celtică de acest tip a fost condamnată la dizolvare atunci când această simbioză a încetat să mai existe, iar lumea latenianã a fost nevoită să se închidă în sine.

Capitolul IV

CIVILIZAŢIA CELTICĂ DE TIP *OPPIDUM* DIN SECOLELE II–I Î.HR.

Oprirea expansiunii celtice devine evidentă în ultimul sfert al secolului al III-lea î.Hr. În Italia, după o sângeroasă înfrângere la Télamon, pe coasta Etruriei, în 225 î.Hr., ultimele speranţe ale cisalpinilor se spulberă o dată cu eşecul tentativei cartagineze de supunere a Romei. Unul după altul, popoarele galice se supun dominaţiei romane, iar alte neamuri celtice, aşa cum a fost probabil cazul unei părţi a boiilor, trec Alpii, în 191 î.Hr., pentru a se reintegra în lumea transalpină. Subjugarea romană este rapidă şi deosebit de eficace: patru ani după supunerea boiilor se construieşte o cale de 250 kilometri lungime, *Via Aemilia*, care leagă *Ariminum* (Rimini) de *Placentia* (Piacenza), garantând astfel, împreună cu noul pod de peste Pad, posibilitatea de intervenţie rapidă în Transpadania. Pe de alta parte, întemeierea Aquileii, câţiva ani mai târziu, asigura supravegherea drumului chihlimbarului, care se termină în teritorii celtice dens populate, constituind astfel o ameninţare permanentă pentru Italia de Nord. Posibilitatea de penetrare economică spre Noricum nu a fost exploatată decât mai târziu, după cum reiese din excavaţiile făcute în importantul sit de la Magdalensberg, în Carintia, unde a fost întemeiată o colonie de negustori romani, în cursul secolului I î.Hr.

Presiunea romană începe să se exercite şi la frontiera sud-orientală a Celticii dunărene, unde asistăm însă la o consolidare a puterii celtice, pentru moment prea puţin afectată de ofensiva geto-dacă, la periferia sa orientală.

Insula celtică din Tracia, regatul Tylis, care a jucat un rol destul de important pe la 220 î.Hr., dispare după aproximativ zece ani, poate ca urmare a mutării unui corp de armată celt din Tracia în Asia Mică.

În sudul Galiei, ocuparea Spaniei de către romani a avut drept consecinţă inevitabilă anexarea ultimei porţiuni a litoralului Mediteranei Occidentale, care nu era încă sub controlul lor, şi crearea *Provinciei* în 125 î.Hr. Reacţia allobrogilor şi a arvernilor, care se văd ameninţaţi în privilegiile lor comerciale, se soldează cu o înfrângere şi Roma poate astfel acapara una din căile de comunicaţii vitale ale Galiei: Valea Ronului, între *opidum*-ul de la *Genava* (Geneva) şi Mediterana.

La graniţa sa nordică, lumea celtică trebuie să facă faţă unei noi ameninţări: înaintarea popoarelor germanice. Primul şoc are loc către 120 î.Hr., când cimbrii îşi părăsesc locul de origine, actuala Danemarcă, goniţi de un val seismic, şi se ciocnesc violent cu tribul celtic cel mai puternic din Europa Centrală, boiii, care stăpâneau teritoriile dintre Bavaria şi Boemia de Sud, până în vestul actualei Slovacii. Aceştia reuşesc să-i respingă pe năvălitori, care reapar în anul 113 î.Hr., în Noricum, unde îi învinge, lângă Noreia (identificat astăzi cu certitudine cu situl de la Skt. Margareten, în Styria Sud-Vestică) pe romanii veniţi în întâmpinarea lor. Evenimentul dovedeşte probabil că intervenţia boiiană nu a împiedicat înaintarea invaziei pe porţiunea meridională a drumului chihlimbarului. Istoricii se confruntă apoi cu un adevărat *puzzle,* căci cimbrii reapar câţiva ani mai târziu în Galia, unde, împreună cu alte popoare de origine germanică sau celtică — teutonii, tigurinii (trib helvet), ambronii — şi cu ajutorul volcilor tectosagi din regiunea Toulouse, fac ravagii în *Provincia*. Volcii sunt învinşi în 106 î.Hr., teutonii

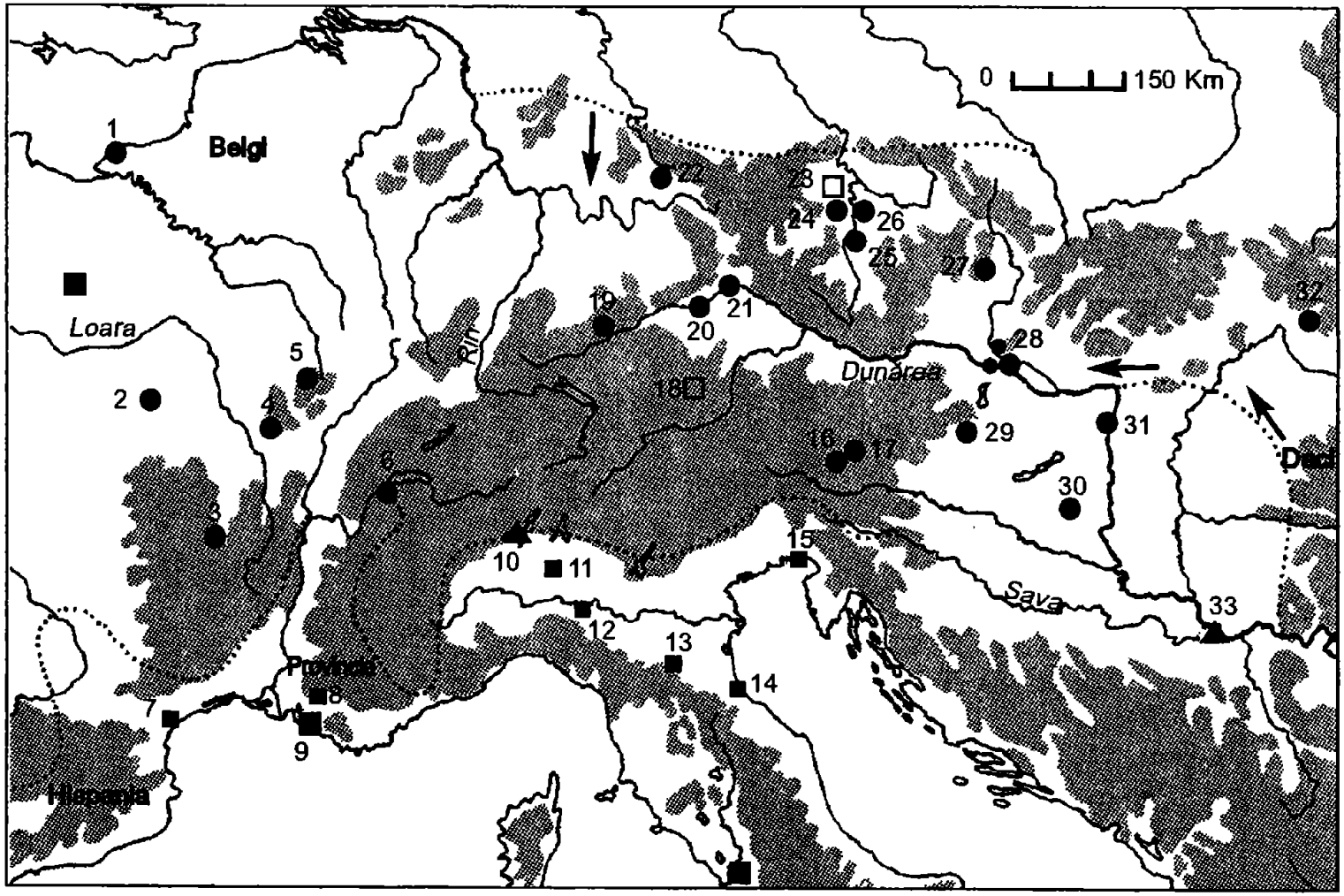

Fig. 6 – Lumea celtică în secolul I î.Hr.:

LEGENDĂ

1. Fécamp;
2. Levroux;
3. Gergovia;
4. Bibracte;
5. Alésia;
6. *Genava*;
7. Narbonne;
8. Aix;
9. *Massalia*;
10. Ornavasso;
11. Milano;
12. Piacenza;
13. Bolonia;
14. Rimini;
15. Aquilea;
16. Magdalensberg;
17. Skt. Margareten;
18. Holzhausen;
19. Heidengraben;
20. Manching;
21. Kelheim;
22. Steinsburg;
23. Mšecké Zehorvice;
24. Stradonice;
25. Hrazany;
26. Závist;
27. Staré Hradisko;
28. Bratislava,
    Devin,
    Braunsberg;
29. Velemszentvid.

în 102 î.Hr., lângă Aix-en-Provence, iar cimbrii în anul următor, lângă Verceil (Vercelli), în câmpia piemontană.

S-a încercat prezentarea migraţiei cimbrilor drept un eveniment decisiv pentru lumea celtică. În faza acestui dezastru uman, ar fi fost construit un mare număr de fortăreţe. Această teorie nu este deloc sigură. După cum vom putea constata, *oppidum*-ul celtic este rezultatul unui proces de mutaţie economică început cu mult înaintea venirii cimbrilor, iar *oppidum*-urile nu s-au putut dezvolta decât ca urmare a unor retrageri improvizate din faţa unui pericol neprevăzut. Pe de altă parte, căutăm în zadar în Europa Centrală şi în Galia urme arheologice semnificative ale năpustirii a sute de mii de jefuitori, aşa cum reiese din texte. Este, deci, probabil ca viziunea romană despre evenimente să fie puternic marcată de traumatismul provocat de apariţia neprevăzută a noului pericol barbar la porţile Italiei.

Mişcările etnice, care continuă în Galia până la ocuparea ei de către romani, au fost provocate de un atac germanic. Zona atinsă pare a fi fost la început cea de la nord de Main, deoarece germanii lui Ariovist apar, potrivit izvoarelor, în Galia Orientală pe la 70 î.Hr., în timp ce, la est de această regiune, populaţia celtică din Turingia, cunoscută în special datorită *oppidum*-ului de la Steinsburg, lângă Romhild, nu pare a fi fost perturbată până în ultimele decenii ale secolului I î.Hr.

Situaţia este aceeaşi în Boemia, unde marcomanii conduşi de Marbod, veniţi între anii 9 şi 6 î.Hr., probabil prin valea râurilor Main şi Ohre, au invadat o ţară înfloritoare şi au provocat sfârşitul brutal al civilizaţiei de tip *oppidum* de la Stradonice, Zavist, lângă Praga şi Hrazany. Moravia este ocupată, cam în aceeaşi epocă, de cvazi.

Cât despre puternicii boii din Panonia, a căror capitală era probabil *oppidum*-ul aflat pe locul actualului oraş

Bratislava, pe malul stâng al Dunării, ei au fost victimele atacului violent al dacilor lui Burebista, veniţi pe la mijlocul secolului I î.Hr. de-a lungul arcului carpatic şi al malului stâng al Dunării, din dreptul actualului oraş Vác. Recenta descoperire a uneia din porţile *oppidum*-ului de la Bratislava confirmă într-adevăr distrugerea sa în jurul acestei date şi identitatea agresorului, datorită prezenţei ceramicii de tip dacic în stratul de distrugere. Mărturiile intervenţiei dacilor, al căror scop era probabil înlăturarea puternicei bariere pe care o constituiau cele trei *oppidum*-uri vecine (Bratislava şi Devin pe malul stâng, în faţa *oppidum*-ului de la Braunsberg, pe malul austriac) nu se regăsesc dincolo de Carpaţii Mici. Populaţia celtică nu părăseşte însă aceste regiuni şi o cultură mixtă, numită celto–dacică, prelungeşte existenţa civilizaţiei lateniene până la invazia germanică de la începutul erei creştine.

Transdanubia (Ungaria Occidentală) rămâne celtică până la ocuparea romană din anul 12 î.Hr. Aceeaşi soartă o au, trei ani mai târziu, şi regiunile adiacente ale Noricumului. Armatele romane ajung pe cursul mediu al Dunării, cunoscut spre amonte încă din anul 15 î.Hr., cu ocazia campaniei care s-a soldat probabil cu distrugerea *oppidum*-ului central al vindelicienilor, la Manching, în Bavaria. Graniţa romană este astfel constituită de Rin şi Dunăre, până la Porţile de Fier, restul teritoriilor celtice căzând pe mâna germanilor şi a dacilor.

Această dezmembrare sistematică a lumii celtice, care pare a fi început o dată cu invazia cimbrilor şi durează tot secolul I î.Hr., ne-ar putea duce la concluzia că înflorirea *oppidum*-urilor — aglomeraţii urbane, la început puternic fortificate — este rezultatul unui reflex de apărare al triburilor celtice, care încearcă astfel să-şi protejeze populaţia şi avuţiile. Această teorie este valabilă în anumite

cazuri, dar impresionantele fortificaţii ale *oppidum*-urilor sunt, înainte de toate, expresia nevoii de a apăra punctele strategice ale unui sistem economic pe care progresul îl făcuse foarte complex şi, prin urmare, foarte vulnerabil. Era suficient să loveşti în anumite puncte bine stabilite, pentru ca o regiune întreagă să fie dezmembrată. Această situaţie a existat în regiunile ocupate de germani, unde distrugerea *oppidum*-urilor a provocat imediat prăbuşirea sistemului economic, dar nu şi exterminarea totală a populaţiei. În mod paradoxal, prin dezvoltarea puterii lor şi prin centralizarea activităţilor importante, *oppidum*-urile transformau lumea celtică într-o pradă uşoară pentru duşmanii săi.

Una din trăsăturile cele mai importante şi mai caracteristice ale mutaţiei intervenite în sistemul economic este înlocuirea schimburilor bazate pe troc cu folosirea monedei. La celţi, introducerea monedei s-a efectuat, probabil, în două etape principale. Prima, caracterizată, atât în vest cât şi în est, prin imitaţii fidele ale emisiunilor monetare macedonene, a fost probabil foarte legată de dezvoltarea mercenariatului celtic, ale cărui contracte erau stipulate şi plătite cu aceste monede de largă circulaţie. Celţii au dobândit astfel obişnuinţa de a folosi un etalon monetar pentru tranzacţiile de o anumită importanţă (tributuri, compensaţii şi altele). Introducerea succesivă a unităţilor divizionare a permis ca, încă de la sfârşitul secolului al III-lea î.Hr., să fie folosită chiar moneda de aur. Astfel începe cea de-a doua etapă a fabricării banilor la celţi, indisolubil legată de existenţa unei reţele urbane şi de sistemul economic pe care acesta se sprijină.

Celţii din Italia, în particular popoarele autohtone instalate la nord de Pad, au cunoscut o urbanizare mai timpurie şi moneda pare a fi fost folosită încă de la început în schimburile curente. Evaluarea ipotetică a masei

monetare în circulaţie în ultima perioadă (secolul al II-lea î.Hr.) indică sute de mii de monede şi confirmă din plin folosirea difuză a monedei în tranzacţiile zilnice.

Dezvoltarea economiei a stimulat acelaşi proces nu numai la nivel „internaţional", ci şi în interiorul fiecărui popor. Clasa militară începe să-şi piardă progresiv importanţa, în favoarea celor care poate proveneau din ea şi reuşiseră să controleze sectoarele importante ale sistemului economic. Acest proces devine, la un moment dat, ireversibil şi dependenţa majorităţii populaţiei libere devine cu atât mai mare, cu cât dispăruseră soluţiile tradiţionale: mercenariatul şi expediţiile militare. Astfel apare societatea celtă dominată de oligarhie şi de sistemul clientelar, aşa cum ne-o descrie Cezar în Galia, în momentul cuceririi. Desigur, această evoluţie nu a fost uniformă în toate regiunile lumii celtice şi a fost însoţită, spun textele, de numeroase neînţelegeri în sânul oligarhiei.

Fenomenul caracteristic care însoţeşte transformarea societăţii celtice este *oppidum*-ul: oraş la început fortificat, situat pe un drum comercial sau în apropierea unor zăcăminte de materii prime de mare interes: minereu de fier, nisipuri aurifere, grafit utilizat la fabricarea unui anumit tip de ceramică, sare. *Oppidum*-ul este centrul economic al unui anumit teritoriu care grupează diferitele ramuri de artizanat specializat (metalurgia, fabricarea şi aplicarea smalţului, prelucrarea sticlei, fabricarea ceramicii fine, orfevrăria), este, de asemenea, piaţa principală, probabil loc de garnizoană şi uneori centru religios. Fiecare popor avea un număr mai mare sau mai mic de *oppidum*-uri, printre care, fără îndoială, capitala se bucura de privilegii speciale legate de prezenţa celor mai importanţi oligarhi, baterea monedei care circula pe teritoriul cetăţii, organizarea de întâlniri de interes general şi poate exclusivitatea

riturilor legate de cultul tribal. Se pare însă că nu a existat niciodată o adevărată administraţie centrală. Legătura între diversele *oppidum*-uri aparţinând unui popor era probabil destul de slabă, prestigiul capitalei datorându-se mai curând atracţiei pe care o prezenta, decât puterii pe care o emana.

Stabilirea amplasării *oppidum*-urilor era condiţionată, în primul rând, de raţiuni economice: crearea unor locuri de popas situate la distanţe regulate pe drumurile comerciale şi în vecinătatea zăcămintelor de materii prime. Configuraţia lor este, deci, strâns legată de morfologia locală, iar diversitatea soluţiilor adoptate este mai curând rezultatul condiţiilor decât al unor funcţii diferite.

Un caz particular este cel al *oppidum*-urilor din sudul Galiei, care constituie mai curând un fenomen mediteranean, liguric sau iberic, decât unul cu adevărat celtic. În afară de marile centre — Enserune, Nages, Entremont — ridicate sub influenţa grecească — există şi numeroase mici fortăreţe, care erau mai curând sate decât formaţiuni urbane. Ele constituie o formă de habitat care nu pare a avea echivalent în restul lumii celtice, dar care se regăseşte în regiuni din spaţiul mediteranean, populate de reţi, liguri şi iliri.

Nu a fost încă stabilită influenţa pe care au avut-o marile centre din sudul Galiei asupra genezei *oppidum*-urilor situate mai la nord. Pe de altă parte, lipsa totală de informaţii despre natura reală a primelor *oppidum*-uri celtice menţionate în texte — care existau în regiunea cisalpină cel puţin din secolele al VI-lea şi al V-lea î.Hr. — nu ne permite să definim contribuţia probabilă şi poate chiar fundamentală pe care această regiune a avut-o asupra dezvoltării fenomenului respectiv în lumea transalpină.

Din cunoştinţele pe care le avem astăzi datorită cercetărilor arheologice, *oppidum*-urile par a fi rezultatul unei combinaţii de tradiţii şi tehnici locale (de exemplu în domeniul fortificaţiei) cu o cantitate variabilă de influenţe mediteraneene.

Interiorul incintei are în general o suprafaţă foarte mare în raport cu fortăreţele hallstattiene, marile situri având uneori suprafeţe mult mai întinse decât majoritatea oraşelor din Evul Mediu: Heidengraben, la vest de actualul oraş Ulm, avea aproximativ 1500 de hectare, cu un nucleu central de 150 de hectare, Kelheim, în Bavaria, 650 de hectare, Manching, 380, Zavist, în Boemia, 118 — suprafaţă la care s-a ajuns progresiv, pornindu-se de la un nucleu iniţial de 35 de hectare, constituit încă de la începutul secolului al II-lea î.Hr. Majoritatea marilor *oppidum*-uri aveau totuşi o suprafaţă de 90 până la 150 de hectare (Bibracte, aproximativ 200, Alesia, 97). Este evident că aria interioară a celor mai mari *oppidum*-uri nu era niciodată ocupată în totalitate. Mari suprafeţe erau folosite drept ţarcuri pentru vite şi refugii pentru populaţia rurală din împrejurimi.

Oppidum-ul este de multe ori împărţit în mai multe sectoare, dispuse în jurul nucleului central, fiind astfel construite cartiere fortificate, în care, potrivit descoperirilor arheologice, se concentrau activităţile meşteşugăreşti. La Bibracte, unde se cunoaşte destul de bine modul în care era împărţit spaţiul interior, se poate observa chiar o repartiţie ierarhică: sanctuarul pe partea cea mai înaltă, apoi reşedinţele aristocratice, clădite pe podiş, iar mai jos, în preajma porţii principale şi într-o vale adiacentă, cartierul meşteşugarilor, împărţit după tipuri de activităţi.

Această împărţire nu constituia poate o regulă generală, dar putem constata şi în alte situri că locurile cel mai bine

expuse din punct de vedere climateric (versanţii sudici) şi cel mai uşor de apărat din punct de vedere militar (înălţimile situate mai departe de porţi), erau alese pentru construirea reşedinţelor păturilor mai înstărite ale populaţiei.

Una din principalele surse de bogăţie ale *oppidum*-urilor era artizanatul specializat. Dezvoltarea sa constituie poate aspectul cel mai interesant din ultima perioadă a civilizaţiei lateniene: meşteşugarii celţi, iscusiţi constructori de care, inventatori ai dogăritului, metalurgi de mare clasă, olari deosebiţi, specialişti în emailuri şi sticlari talentaţi, au adus o contribuţie remarcabilă la evoluţia tehnicilor de producţie. Este de ajuns să privim uneltele lor, din care a fost găsită o colecţie completă în situl de la Szalacska, din Ungaria, pentru a ne da seama cât de mică este diferenţa dintre ele şi uneltele folosite în zilele noastre: ferăstraie, cuţitoaie

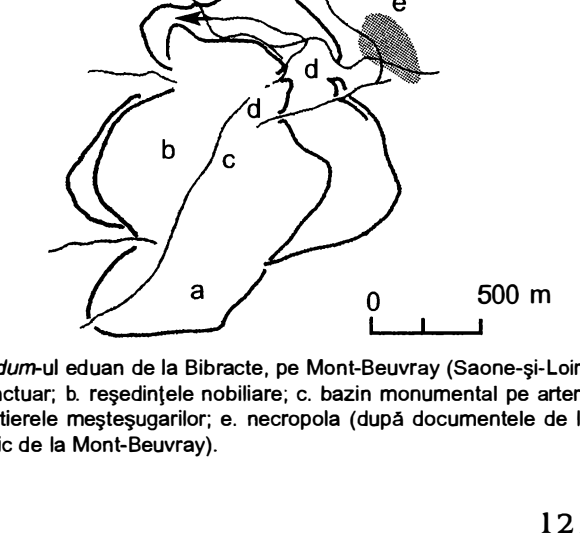

Fig.7 – *Oppidum*-ul eduan de la Bibracte, pe Mont-Beuvray (Saone-şi-Loire şi Nièvre): a. sanctuar; b. reşedinţele nobiliare; c. bazin monumental pe artera principală; d. cartierele meşteşugarilor; e. necropola (după documentele de la Centrul arheologic de la Mont-Beuvray).

pentru dogărit şi olărit, sfredele, dalte concave, foarfeci, topoare şi alte instrumente pentru prelucrarea lemnului, nicovale, pile, cleşti şi toate uneltele fierarului, instrumentele orfevrului, ale tăbăcarului şi cele utile în multe alte meşteşuguri. Regăsim aceleaşi unelte la Bibracte, în Galia, la Stradonice, în Boemia, la Staré Hradisko, în Moravia, la Velemszentvid, în Ungaria, sau Galis-Lovacka, lângă Mukacevo, în Ucraina subcarpatică, cel mai oriental sit latenian cunoscut până în prezent. Este vorba de o adevărată comunitate de tehnici de producţie, care marchează transformarea lumii celtice, de la Atlantic şi până la Carpaţi.

Această dezvoltare tehnică este totuşi însoţită de o scădere a calităţii obiectelor de artă, a căror producţie în serie devine tributară modelor mediteraneene. Este ca şi cum declinul clasei militare l-ar fi antrenat pe cel al artei lateniene, a cărei supravieţuire nu mai este asigurată decât de celţii insulari. Un singur domeniu rămâne intact şi dă naştere unor piese care pot fi considerate printre cele mai frumoase realizări ale artei celtice: gravarea monedelor.

Caracteristica cea mai spectaculoasă a *oppidum*-urilor este sistemul lor defensiv: ziduri de apărare şi porţi fortificate. Cel mai cunoscut tip de zid de apărare este *murus gallicus*, descris de Cezar. Acesta era realizat prin suprapunerea unor asize de bârne distanţate şi alternativ perpendiculare, fixate între ele la punctele de intersecţie cu balamale lungi de fier; capetele bârnelor erau ancorate în paramentul de piatră fasonată, fără mortar, sprijinit pe un rambleu de piatră, pietriş sau pământ care acoperă şarpanta. Dimensiunile medii ale unui astfel de zid erau de 4 metri înălţime şi 4 metri grosime. Ca şi alte ziduri de acest gen, *murus gallicus* era înconjurat de un şanţ larg şi adânc. Acest zid se regăseşte la Bibracte sau la Levroux,

în provincia Indre (Franţa), dar nu pare a fi fost folosit la est de Manching, unde fortificaţiile sunt de model mai vechi. În Europa Centrală, se practica un tip puţin diferit, folosit încă din perioada hallstattiană: paramentul exterior din piatră fasonată, fără mortar, era consolidat cu stâlpi verticali, aparenţi, fixaţi în sol la interval regulat; rambleul interior din piatră sau pământ are asize din grinzi orizontale. Un alt treilea tip, cel numit „de Fecamp", după *oppidum*-ul unde a fost descoperit, sau *zid belgian*, după teritoriul unde a fost cel mai des folosit, este constituit dintr-un simplu rambleu de pământ, uneori de dimensiuni considerabile.

Porţile *oppidum*-urilor erau în general retrase, formând un fel de coridor prevăzut în partea de sus, la capătul interior, cu o construcţie de lemn. Această dispunere permitea apărătorilor să-i atace pe asediatori din lateral şi să controleze cu uşurinţă accesul la poartă. Unii au vrut să găsească în acest plan influenţe mediteraneene, dar aceste porţi erau folosite şi în Europa Centrală, în perioada hallstattiană. Un caz unic în domeniul extinderii *oppidum*-urilor celtice este cel al porţii recent descoperite la Bratislava: cele două laterale ale zidului şi stâlpul central, care susţinea turnul de apărare, sunt realizate din zidărie. Este vorba de o influenţă clară a arhitecturii mediteraneene, adusă probabil de boii reîntorşi din regiunea cisalpină.

În *oppidum*-uri se regăsesc tipurile de construcţii menţionate mai devreme: casa mare cu schelet din stâlpi verticali, construită la nivelul solului, şi cabane mai mici, cu sol excavat. Particularităţile acestor situri — în care terenul accidentat face necesară efectuarea unor terasamente şi realizarea unor temelii care să reziste la scurgerea apelor — explică astfel prezenţa unor temelii din piatră fără mortar, de multe ori destul de înalte. Materialele de

construcţie se găseau în general în acelaşi loc, ceea ce nu se întâmpla întotdeauna în cazul locuinţelor rurale. Apariţia unui nou tip de casă, de dimensiuni mai mari, descoperită la Bibracte, şi care era folosită drept reşedinţă de către nobilime, este rezultatul puternicei influenţe romane, mai ales în acest sit.

Habitatul rural nu prezintă diferenţe prea mari faţă de cel din perioada precedentă. Agricultura, în schimb, beneficiază de utilaje noi, de fier, perfect adaptate diferitelor munci: coase, seceri, cosoare, săpăligi şi mai ales brăzdare de plug, care permit îmbunătăţirea muncilor agricole şi sporirea randamentului. O noutate o constituie apariţia unor cătune simple sau grupate, care concentrau probabil activităţile artizanale din zonele aflate în afara influenţei directe a *oppidum*-urilor. Un astfel de caz se constată în Boemia Centrală, într-o zonă situată la aproximativ treizeci de kilometri la nord de *oppidum*-ul de la Stradonice, unde există dovezi ale dezvoltării prelucrării fierului, asociate în principal cu fabricarea brăţărilor din sapropelită, materie primă locală, iniţial de origine organică, confundată adesea cu lignitul. Răspândirea acestor brăţări pe tot teritoriul Boemiei şi chiar în Bavaria demonstrează eficacitatea reţelei comerciale. Există şi alte cazuri similare, care confirmă faptul că *oppidum*-urile nu acaparau în totalitate activităţile artizanale ale unei regiuni.

Necropolele sunt mai puţin cunoscute decât în perioada precedentă. Se poate constata, pe ansamblul lumii celtice, extinderea progresivă a ritului incinerării. Numărul necropolelor cu înhumaţie se împuţinează, dar acest rit se menţine în anumite regiuni, dovadă fiind importantele cimitire de la sfârşitul secolului al II-lea şi din secolul I î.Hr,. descoperite la Ornavasso, lângă Lacul Maggiore. Necropolele cu incinerare sunt caracteristice pentru zona

orientală, unde, probabil sub influenţa obiceiurilor locale, acest rit este practicat pe scară largă, încă de la începutul secolului al III-lea î.Hr., în paralel cu cel al înhumaţiei, explicându-se astfel prezenţa unui mare număr de necropole birituale. Pentru perioada finală, necropola cu incinerare cea mai interesantă pentru cronologie aparţine scordiscilor şi se află la Karaburma, lângă Belgrad, în Iugoslavia; cele 170 de morminte acoperă o perioadă care se întinde probabil de la stabilirea acestui trib în regiune, după anul 280 î.Hr., şi până la ocupaţia romană, deci aproape două secole mai târziu.

Nu se cunosc necropolele locuitorilor din majoritatea marilor *oppidum*-uri şi trebuie să ne întrebăm în ce măsură acest fapt se datorează scăderii şi chiar suprimării ofrandelor funerare, utilizarea urnei fiind abandonată, după cum se poate constata în numeroase cazuri. O incinerare depusă pur şi simplu în pământ, fără mobilier, este cu siguranţă foarte greu de identificat şi poate scăpa cercetărilor. Cu toate acestea, la Stradonice, în Boemia, au fost identificate numeroase incinerări de acest tip, atât pe situl *oppidum*-ului, cât şi în împrejurimile sale imediate. Şi totuşi absenţa totală de mobilier funerar nu ne permite să dovedim contemporaneitatea acestor morminte cu *oppidum*-urile. O necropolă de incineraţie, cu aproximativ şaizeci de morminte cu îngrădituri pătrate, a fost recent descoperită lângă vechea cale de acces către poarta principală a *oppidum*-ului de la Bibracte.

În prezent, începem să deţinem mai multe informaţii despre sanctuarele din perioada finală. Este vorba de temple cu plan circular sau pătrat, cu *cella* centrală înconjurată de o galerie, a cărei formă s-a perpetuat în Galia, Panonia, Renania şi Bretania, datorită monumentelor de acest tip ridicate în mare număr în epoca romană.

Caracteristice sunt, de asemenea, incintele pătrate cu o suprafaţa de 80 x 80 metri, realizate dintr-un val de pământ împrejmuit în general de un şanţ. Existenţa acestora începe să fie dovedită în toate regiunile vechii lumi celtice.

La Holzhausen, în Bavaria, a fost studiată una din aceste incinte. Într-un colţ a fost descoperit un mic edificiu cu plan pătrat şi, în diferite locuri, tot la marginea spaţiului interior, puţuri adânci în care se aflau probabil resturile sacrificiilor. Într-o structură asemănătoare, situată lângă Mšecké Žehrovice, în Boemia Centrală, în zona industrială amintită mai înainte, a fost găsită o sculptură reprezentând un cap de om cu mustaţă şi purtând un colan la gât, care este una din piesele cele mai cunoscute şi mai des reproduse ale artei celtice.

În urma săpăturilor recent efectuate în interiorul *oppidum*-ului de la Gournay-sur-Aronde (Oise, Franţa), au fost găsite urme de animale sacrificate şi arme, precum şi câteva vestigii de sacrificii umane. Materialul cules în acest sanctuar dovedeşte utilizarea lui începând din secolul al III-lea î.Hr. şi până în epoca galo–romană, când un *fanum*, mic templu cu plan pătrat, înlocuieşte edificiul analog din perioada precedentă.

Îngrăditura pătrată cu laturi de aproximativ o sută de metri, cercetată între anii 1977 şi 1980, în împrejurimile Stuttgartului, la Fellbach-Schmiden, împrejmuia un puţ de aproximativ douăzeci de metri adâncime, care era probabil folosit în scopuri rituale. Cu ajutorul metodelor dendrocronologice s-a putut stabili că data prelucrării lemnului din partea inferioară a cofrajului este anul 123 î.Hr. În umplutură au fost găsite interesante statui de lemn înalte de aproape un metru, care reprezentau un cuplu simetric de mufloni ridicaţi pe labele din spate, şi un alt animal înrudit, în aceeaşi poziţie. Aceste sculpturi erau probabil iniţial înrudite cu efigia divinităţii protectoare a sanctuarului.

Tot în perioada finală, apar primele reprezentări complexe care pot fi asociate cu certitudine cu universul religios al celţilor. Documentul cel mai important este cu siguranţă vasul acoperit cu plăci de argint bogat ornamentate, descoperit într-o turbărie din Danemarca de Nord, unde fusese probabil depus ca ofrandă votivă. Se considera în unanimitate că acest vas de la Gundestrup a fost fabricat într-un atelier din podişul carpatic sau din bazinul inferior al Dunării, în prima jumătate a secolului I î.Hr. Această piesă se caracterizează printr-o execuţie şi o concepţie total străine artei celtice, care nu este figurativă, fiind astfel justificată înrudirea sa cu stilul numit istro–pontic. Subiectele reprezentate sunt totuşi incontestabil celtice: războinici sunând din *carnyx* (goarna de război verticală cu pâlnia în formă de bot de mistreţ), pedestraşi înarmaţi cu lance şi scut înalt, dreptunghiular, prevăzut cu un *umbo* hemisferic, căpetenie cu coif având un mistreţ pe creastă, călăreţi echipaţi cu pinteni, lănci şi coifuri, ale căror creste sunt lucrate cu fantezie, cai harnaşaţi cu grijă şi împodobiţi cu falere, ce defilează în urma şarpelui cu cap de oaie întâlnit pe unele monede ale boiilor din Panonia. Animalele înconjoară figurile unor zei hieratici, încremeniţi în scene emblematice, ale căror semnificaţii, din păcate, ne scapă. Este vorba, probabil, de panteonul celtic din care nu recunoaştem cu certitudine decât pe zeul cu coarne de cerb: *Cernunnos* (cornutul), bine cunoscut în celălalt capăt al lumii celtice, în Galia, unde apare pe unele monumente galo–romane. L-am putea recunoaşte şi pe unul din zeii importanţi ai celţilor, evocat de Lucanus: *Taranis*, zeul tunetului, care ar fi simbolizat aici prin roata pe care un aghiotant cu coif o ţine la şold. Celelate personaje ale acestui grup: *Essus* (zeul cel „bun"?) şi *Teutates* (zeul „tribului") sunt poate figuraţi şi în alte efigii

divine, dar identificarea lor este discutabilă. Încercările de interpretare mitologică a vasului de la Gundestrup sunt foarte numeroase, dar nici una nu este suficient de convingătoare. Chiar dacă ne limităm cu prudenţă la simpla descriere a unui obiect, mărturie a universului spiritual al celţilor orientali, şi menţionăm doar un zeu bine cunoscut din Galia în epoca galo–romană (ca de altfel şi enigmaticul şarpe cu cap de oaie, asociat aici cu zeul cornut), avem totuşi o confirmare a existenţei unei mitologii comune, prin liniile sale generale, populaţiilor celtice în ansamblul lor. Această mitologie, testată doar prin compararea documentelor epigrafice din epoca romană, găsite în Panonia şi în Galia sau în Bretania, ar putea fi parţial deformată din cauza migraţilor umane.

CONCLUZIE

Dezmembrarea lumii celtice, în secolul I î.Hr., nu este decât un sfârşit aparent. Chiar şi în partea ocupată de germani, unde prăbuşirea sistemului economic al *oppidum*-urilor provoacă un regres generalizat, tradiţia celtică păstrează o anumită vigoare. Caracterul durabil al amprentei celtice se manifestă deosebit de evident în domeniul toponimiei, unde numele de origine celtică au ajuns până la noi, cu toate tulburările repetate şi migraţiile de populaţie, al căror teatru a fost Europa Centrală. Numele poporului cel mai puternic din regiune, boiii, a fost păstrat în numele Boemia, Βουίαιμον, la Strabon, şi în *Boiohaemum,* la autorii latini. Unele dintre triburile celtice par a fi fost cruţate, în special cele din zona carpatică şi din regiunile adiacente. Este cazul cotinilor, renumiţi pentru exploatarea minereului de fier şi identificaţi în prezent, cu argumente solide, cu populaţiile culturii „de Puchov", din munţii actualei Slovacii. În aceeaşi situaţie s-ar putea afla şi tribul lugilor, ale căror teritorii se întindeau probabil la nord de Poarta Moraviei. Influenţa civilizaţiei lateniene asupra germanilor este incontestabilă. Ea a început cu mult înainte de ocuparea de către germani a teritoriilor celtice, după cum o dovedesc numeroasele descoperiri de obiecte lateniene în solul Danemarcei de azi.

În Galia şi în Panonia, ocupaţia romană se fereşte să distrugă sistemul economic existent şi se limitează la dublarea lui cu o structură administrativă capabilă să-l controleze. *Oppidum*-urile nu sunt distruse, iar populaţia

lor nu este izgonită brutal. Cu toate acestea, în anumite cazuri, vechiul centru este părăsit progresiv în favoarea altuia, care răsare în vecinătatea lui şi are o poziţie mai bună în raport cu noua reţea rutieră. Primii care abandonează fortăreţele lateniene clădite pe înălţimi sunt nobilii celţi, al căror statut privilegiat nu este modificat în urma cuceririi. Ei sunt atraşi de oraşele romane, care beneficiază de un confort inexistent în *oppidum*-uri: apeductele şi termele au avut din acest punct de vedere un rol hotărâtor. Astfel, întemeierea oraşului *Augustodunum* (Autun) a fost urmată de plecarea din Bibracte a unei părţi din populaţie, oraşul păstrând o parte din locuitori şi rămânând o piaţă importantă şi centru religios până în epoca creştină, când o biserică închinată Sfântului Martin este ridicată chiar pe locul unde se află complexul templului galo–roman. Habitatul din *oppidum*-ul eraviscilor de pe dealul Gellert din Budapesta se deplasează progresiv către poalele acestei înălţimi. El dispare în momentul în care apare un oraş civil lângă tabăra militară de la *Aquincum*. Numeroase cazuri similare pot fi citate.

Aşadar, nu are loc o ruptură, ci o evoluţie, şi se poate vorbi fără exagerare de o îmbogăţire reciprocă a celor două civilizaţii coexistente: civilizaţiile galo–romană din Galia sau celto–romană din Panonia au avut de câştigat la fel de mult de la civilizaţia latenianã cât de la cea romană, în special în domeniile economic şi religios. Prin intermediul acestor două provincii, rămase profund celtice, influenţele romane pătrund în nord, la germani şi mai târziu la slavi, care au găsit în Panonia bazele culturale şi economice necesare pentru crearea primului lor stat: Imperiul Marii Moravii. Ei au preluat astfel, după peste şase secole, moştenirea unei civilizaţii care constituie

punctul de plecare şi prefiguraţia geografică a civilizaţiei Evului Mediu occidental.

În aceeaşi perioadă apare o altă moştenire celtică, conservată şi dezvoltată în insulele din Occident: o literatură în care forţa epică se îmbină cu intensitatea poetică şi visări izvorâte dintr-o imaginaţie exuberantă. Această imaginaţie se reflectă în mod şi mai spectaculos în arta decorativă: jocuri de curbe şi contracurbe, ornamente împletite, compuse din forme vegetale sau animale supuse unor permanente metamorfoze, în care regăsim principiile celei mai frumoase perioade ale artei lateniene. Moştenirea astfel restituită va fi repede asimilată şi va constitui poate cea mai importantă componentă a artei medievale. Nu este doar coincidenţă faptul că o rozasă[24] gotică evocă cu exactitate un anumit motiv preluat din arta insulară sau chiar din arta latenianã: este vorba de aceeaşi concepţie spirituală, despre o artă căreia celţii au fost primii capabili să-i confere o expresie perfect echilibrată.

[24] Rozasă — fereastră circulară de mari dimensiuni, decorată cu vitralii, construită deasupra portalurilor bisericilor gotice. (n.red.)

BIBLIOGRAFIE

Pentru alcătuirea acestei bibliografii, au fost alese doar volume recente şi deosebit de importante. Cititorul dornic să-şi aprofundeze cunoştinţele va putea găsi în această bibliografie titlurile lucrărilor citate, precum şi articolele consacrate unor probleme specifice. Buletine naţionale ale publicaţiilor arheologice şi numismatice apar în mod regulat în revista *Etudes celtiques* (Editura CNRS).

Protoistoria Europei

Filip, Jan — *Manuel encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire européennes* (*Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*), Praha, Academia, şi Stuttgart, Kohlhammer, vol. I, 1966, vol. II, 1969.

Piggott, Stuart — *Ancient Europe from the beginnings of Agriculture to Classical Antiquity*, Edinburgh, University Press, 1965.

Lucrări cu caracter general despre celţi

Chadwick, Nora — *The Celts*, Pelican Books, 1970

Filip, Jan — *Celtic civilisation and its heritage*, Praha, Academia, ediţia a doua, 1977

Grenier, Albert — *Les Gaulois*, Paris, Petite Bibliothèque Payot, n. 157, ediţia a doua, 1970.

Hubert, Henri — *Les Celtes et l' expansion celtique jusqu'à l'époque de La Tène* şi *Les Celtes depuis l'epoque de La Tène et la civilisation celtique*, colecţia „L'évolution de l'humanite", vol 21 şi 21 bis, Paris, Albin Michel, ediţia a treia (cu complement bibliografic de R. Joffroy), 1973.

Kruta, Venceslas şi Forman, Verner — *Les Celtes en Occident*, Paris, Editura Atlas, 1985.

Kruta, Venceslas, Lessing, Erich şi colaboratori — *Les Celtes*, Paris, Hatier, 1978 (imprimat din nou în 1982).

Ross, Anne — *Everyday Life of the Pagan Celts*, London, Batsford Ltd., 1970

Les Celtes (versiune franceză a catalogului expoziţiei de la Palazzo Grassi de la Veneţia), Milano, Bompiani, 1991

Maier, Bernhard — *Dictionary of Celtic Religion and Culture*, Woodbridge, Boydell Press, 1997.

Surse istorice

Dobesch, Gerhard — *Die Kelten în Österreich nach den ältesten Berichten der Antike*, Wien–Koln–Graz, H. Bohlau Verlag, 1980

Duval, Paul-Marie — *La Gaule jusqu'au milieu du Ve siècle. Les sources de l'histoire de France des origines à la fin du XVe siècle*, vol. I, Paris, Picard, 1971.

Rankin, H.D. — *Celts and the Classical World*, London şi Sydney, Croom Helm, 1987.

Surse epigrafice

Publicat ca al XLV-lea supliment la „Gallia", *Recueil des Inscriptions Gauloises* (Culegere de inscripţii galice) (RIG) este formată din volumele următoare:

Lejeune, Michel I: *Textes gallo–grecs*, Paris, Éditions du CNRS, 1985.

Duval, Paul-Marie, şi Pinault, Georges, III: *Les calendriers (Coligny, Villards d'Heria)*, Paris, Éditions du CNRS, 1986.

Lejeune, Michel, II.1: *Textes gallo–étrusques. Textes gallo–latins sur pierre*, Paris, Éditions du CNRS, 1988.

Colbert de Beaulieu, Jeau-Baptiste et Fischer, Brigitte, IV: *Les légendes monétaires*, Paris, Éditions du CNRS, 1998.

Lingvistică

Holder, Alfred, *Alt-celtischer Sprachchatz*, Graz, Akademische Druck — u. Verlagsanstalt, 1961 (reproducere după ediţia: Leipzig, Teubner, 1896).

Lambert, Pierre-Yves — *La langue gauloise*, Paris, Ed. Errance, 1995.

Lewis, Henry şi Pedersen, Holger — *A concise Comparative Celtic Grammar*, Göttingen, Vandenhoek & Ruprecht, 1961)

Literatură celtică

Jackson, Kenneth Hurlstone — *A Celtic Miscellany*, Penguin Classics, ediţia a II-a, 1971.

L'épopée irlandaise (traducere de Georges Dottin), ediţia a II-a, Paris, Les Presses d' Aujourd'hui, 1980.

Guyonvarc'h, Christian — *Textes mythologiques irlandais*, 1. „Celticum 11/1", Rennes, Ogam-Tradition celtique, 1980.

Lambert, Pierre-Yves — *Les littératures celtiques*, colecţia „Que sais-je?", nr. 809, Paris, PUF, 1981.

Surse arheologice

a) Lucrări generale

Dechelette, Joseph — *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo–romaine*, vol. IV: *Second Age du Fer ou époque de La Tène*, Paris, Picard, ediţia a II-a, 1927.

Duval P.-M şi Kruta V. (editori) — *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. Nisa, 1976, Paris, Éditions du CNRS, 1979.

L'Europe celtique du Ve au IIIe siècle avant J.-C; contacts, échanges et mouvements de populations. Actes du IIe Symposium International d'Hautvilliers, 8–10 octobre 1992, colecţia „Chronotèque", 1, Sceaux, Kronos B. Y. Editions, 1995.

Kruta, V. (editor) — *Les celtes au IIIe siècle avant J.-C* (= Études celtiques, 28, 1991), Paris, Éditions du CNRS, 1993.

b) Principale studii regionale

Franţa:

Charpy, Jean-Jacques şi Roualet, Pierre — *Les Celtes en Champagne. Cinq siècles d'histoire*, Musée d'Épernay, 1991.

Les celtes en France du Nord et en Belgique: VIe–Ier siècle avant J.-C, Bruxelles, Muzeul de Artă din Valenciennes şi Crédit Communal de Belgique, 1990.

Py, Michel — *Les Gaulois du Midi. De la fin de l'àge du Bronze à la conquête romaine*, colecţia „La Memoire du Temps", Paris, Hachette, 1993.

Italia

Les Celtes en Italie. Dossiers Histoire et Archeologie n. 112, Dijon, Archeologia, 1987.

Kruta, Venceslas — *I Celti*, în *Italia omnium terrarum alumna. La civita dei Veneli, Reti, Liguri, Celţi, Piceni, Umbri, Latini, Campani e Iapigi*. Milano, Garzanti-Scheiwiller, 1988, 261–311.

Kruta, Venceslas şi Manfredi, Valerio — *I Celti în Italia*, „Le Scie", Milano, Mondatori, 1999.

Peninsula Iberică

Burillo. Mozota F. şi colaboratori — *Celtiberos*, Diputación provincial de Zaragoza, Zaragoza, Departamento de Cultura, 1988.

Schule, Wilhelm — *Die Meseta-Kulturen der iberischen Halbinsel*, „Madrider Forschungen", Bd. 3, Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1969.

Silva, Armando Coelho Ferreira da — *A Cultura Castreja no Noroeste de Portugal*, Paços de Ferreira, Museu Arqueológico da Citânia de Sanfins, 1986.

Silva, Armando Coelho Ferreira da şi Gomes, Mario Varela — *Proto Historia de Portugal*, Lisabona, Universidade Aberta, 1992.

Insulele britanice

Cunliffe, Barry — *Iron Age Communities în Britain*, colecţia „Archaeology of Britain", London-Boston, Routledge & Kegan, 1974.

Raftery, Barry — *La Tène în Ireland. Problems of Origin and Chronology*, Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 2, Marburg, 1984.

Raftery, Barry — *Pagan Celtic Ireland. The Enigma of the Irish Iron Age*, London, Thames & Hudson, 1994.

Elveţia

Furger-Gunti, Andres — *Die Helvetier. Kulturgeschichte eines Keltenvolkes*, Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1984.

Europa Centrală

Das keltische Jahrtausend, catalogul expoziţiei de la Roesenheim, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 1993.

Drda, Petr şi Rybova, Alena — *Les Celtes de Bohême*, Paris, Editura Errance, 1995.

Lessing, Erich — *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas*. Wien-Munchen, Jugend und Volk, 1980.

Pauli, Ludwig şi colaboratori — *Die Kelten în Mitteleuropa*: *Kultur, Kunst, Wirtschaft* (Catalogul expoziţiei de la Keltenmuseum din Hallein), Salzburg, 1980.

Spindler, Konrad — *Die Fruhen Kelten*, Stuttgart, Reclam, 1983.

Szabo, Miklós — *Les Celtes de l'Est. Le Second Age du Fer dans la cuvette des Karpates*. Paris, Editura Errance, 1992.

Kovács T., Petres E., Szabo M., (editori) — *Corpus of Celtic Finds în Hungary*, I: *Transdanubia*, 1, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1987.

Wozniac, Zenon — *Osadnictwo celtyckie w. Polsce*, Wroclaw–Warszawa–Kraków, Ossolineum, 1970.

Europa de Sud-Est

Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije (Catalogul expoziţiei de la Muzeul naţional din Lubliana), Ljubljana, 1983.

Todorovic, Jovan — *Skordisci*, „Monumenta archaeologica", 2, Novi-Sad–Beograd, 1974.

Arta celtică

Duval, Paul-Marie — *Les Celtes*, colecţia „L'Univers des formes". Paris, Gallimard, 1977.

Duval, Paul-Marie, Hawkes, Christopher şi colaboratori — *Celtic Art în Ancient Europe — L'Art celtique en Europe protohistorique*. London–New York–San Francisco, Seminar Press, 1976.

Duval, P.-M) şi Kruta V., (editori) — *L'art celtique de la periode d' expansion: IVe et IIIe siècles avant notre ère.*, colectia Hautes-Etudes du monde gréco-romain, 13, Geneva-Paris, Librăria Droz, 1982.

Jacobsthal, Paul — *Early Celtic Art*, Oxford, Clarendon Press, 1944 (retipărită în 1969).

Kruta, Venceslas — *L'art celtique en Bohême. Les parrures métalliques du Ve au IIe siècle avant notre ère*, „Biblioteque de l' École pratique des Hautes Études", vol. 324, Paris, Champion, 1975.

Kruta, Venceslas — *L'Europe des origines. La Protohistoire 6000–500 av. J.-C*, colecţia „L'Univers des Formes", Paris, Gallimard, 1992.

Megaw, R. and V. — *Celtic Art From its beginnings to the Book of Kells*, London, Thames & Hudson, 1989.

Stead, I.M. — *Celtic Art*, London, British Museum, 1985.

Szabó, Miklóos şi Petres, Eva F. — *Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Karpathian Basin*, „Inventaria Praehistorica Hungariae", V, Budapest, Muzeul Naţional al Ungariei, 1992.

Numismatică

Allen, Derek — *The Coins of the Ancient Celts*, Edinburgh, University Press, 1980.

Castelin, Karel — *Die Goldprägung der Kelten în den böhmischen Ländern*, Graz, Akademische Druk– u. Verlagsanstat, 1965.

Colbert de Beaulieu, Jean-Baptiste — *Traité de numismatique celtique*. I: *Méthodologie des ensembles*. „Annales litteraires de l' Université de Besançon", vol.135, Paris, Les Belles-Lettres, 1973.

Duval, P.-M. — *Monnaies gauloises et mythes celtiques*, Paris, Hermann, 1987.

Scheers, Simone — *Traite de numismatique celtique*, I: La Gaule Belgique, „Annales littéraires de l' Université de Besançon", vol.195, Paris, Les Belles-Lettres, 1977.

Van Arsdell, R.D. — *Celtic Coinage of Britain*, London, Spink, 1989.

Religie

De Vries, Jan — *Keltische Religion,* „Die Religionen der Menschheit", 18, Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag, 1961 (traducere franceză *La religion des celtes*, Paris Payot, 1977).

Duval, Paul-Marie — *Les Dieux de la Gaule*, Petite Bibliotheque Payot, Paris, Payot, ediţia a II-a, 1976.

Green (Miranda), *The Gods of the Celts*, Gloucester, Alan Sutton Publ., 1986

Le Roux, F. şi Guyonvarc'h, Christian — *Les druides*, ediţia a III-a, Rennes, Ouest-France, 1986.

Mac Cana, Proinsias — *Celtic Mythology*, ediţia a II-a, Feltham, Newnes Books, 1983.

Piggott, Stuart — *The Druids*, Pelican Books, ediţia a II-a, 1974.

Ross, Anne — *Pagan Celtic Britain*, ediţia a II-a, London, Cardinal Sphere Books, 1974.

Sjoestedt, M.-L. — *Dieux et héros des Celtes*, „Mythes et Religions", vol. 7, Paris, PUF, 1940.

Vendryes (Joseph), *La religion des Celtes*, în „Mana", Introduction à l'Histoire des Religions, 2.III, PUF, 1948.

CUPRINS

Prefaţă 5
INTRODUCERE 13
I. Celţii, galaţii şi galii 14
II. Celţii şi civilizaţia lateniană 15
Câteva date cunoscute
şi importante din protoistoria celtciă 18

PRIMA PARTE – IZVOARELE 25

Capitolul I. IZVOARELE ISTORICE 25
I. Natura lor 25
II. Autorii antici 27
III. Literatura celţilor insulari 31
Capitolul II. IZVOARELE LINGVISTICE 33
I. Caracteristici 33
II. Documentele epigrafice 34
III. Limba 35
IV. Toponimia 36
Capitolul III. CADRUL GEOGRAFIC 39
Capitolul IV. IZVOARELE ARHEOLOGICE 43
I. Natura lor 43
II. Datarea lor 50
III. Cronologiile arheologice 53
Capitolul V. ARTA CELTICĂ 59
Capitolul VI. NUMISMATICA 64

PARTEA A DOUA – EVENIMENTELE.....70

Capitolul I. PROBLEMA ORIGINII CELŢILOR.....70
Capitolul II. NAŞTEREA CIVILIZAŢIEI LATENIENE
ÎN SECOLUL AL V-LEA Î.HR. 76
Capitolul III. EXPANSIUNEA CELTICĂ
DIN SECOLELE AL IV-LEA
ŞI AL III-LEA Î.HR.....93
Capitolul IV. CIVILIZAŢIA CELTICĂ
DE TIP *OPPIDUM* DIN SECOLELE
AL II-LEA ŞI I Î.HR. 112
Concluzie 129
BIBLIOGRAFIE.....132

Misterul civilizaţiilor străvechi a fascinat, de secole, generaţii de cercetători. Astăzi, din Europa celtică, a celei de-a doua Epoci a fierului, nu se mai păstrează decât mărturii literare răzlețe şi vestigii arheologice greu de interpretat.

Cine erau celţii şi de unde veneau ei? Cum trăiau şi în ce credeau? Măreţia unei civilizaţii apuse, contopite în sincretismul cultural al Imperiului roman, se înfăţişează cititorului sub forma acestui studiu sintetic, dar complet, pe care Venceslas Kruta, unul dintre cei mai competenţi cercetători ai istoriei celţilor, îl prezintă acum, în premieră, în limba română.

Colecţie coordonată de ŞERBAN PAPACOSTEA,
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *ALEXANDRU CEL MARE*
  de Pierre Briant
- *ISTORIA ELVEŢIEI*
  de Jean-Jacques Bouquet
- *HITLER ŞI NAZISMUL*
  de Claude David

ISBN: 973-653-198-8